

**FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U SARAJEVU**

Završni rad

BITKA NA NERETVI - ČIJI JE TO FILM?

Mentor:

Prof. dr. Husnija Kamberović

Kandidat:

Emir Šabić

Sarajevo, oktobar 2017.

Sadržaj

1. UVOD.....	3
2. BITKA NA NERETVI	5
2.1. Četvrta neprijateljska ofanziva	5
2.2. Odnos snaga	6
2.3. Operacija Weiss I.....	7
2.4. Weiss II – druga etapa IV okupatorske ofanzive	8
3. FILM BITKA NA NERETVI.....	13
3.1. Ideja filma Bitka na Neretvi	13
3.2. Međurepublički odnosi 60-tih godina i snimanje filma Bitka na Neretvi	13
3.3. Politički i kulturni kontekst jugoslavenske kinematografije u 1960- im	16
3.4. Pravljenje ratnog spektakla	19
3.5. Prikazivanje neprijatelja.....	22
3.6. Prikazivanje partizana	25
3.7. Bitka na Neretvi – Državom podržan ratni film	27
3.8. Najava filma Bitka na Neretvi	29
3.9. Pikaso i Bitka na Neretvi	30
3.10. Premijera filma	32
3.11. Prijem Bitke na Neretvi	36
3.12. Zamalo do Oskara	38
4. BITKA ZA BITKU NA NERETVI	40
4.1. Bitka na Neretvi – bosanski ili hrvatski film?	40
4.2. Zajednički film.....	44
5. ZAKLJUČAK.....	48
6. LITERATURA	50
7. POPIS SLIKA	53

1. UVOD

Kao što je poznato, Bitka na Neretvi ili Bitka za ranjenike je zajednički naziv za seriju bitaka koje su se desile u dolini Neretve između jugoslovenskih partizana i sila Osovine tokom februara 1943. godine. U to vrijeme, partizani su ofanzivom u dolini Neretve nanijeli teške gubitke Italijanima, nakon čega su početkom marta izvršili proboj iz osovinskog obruča.

Prema dešavanjima iz 1943. godine nastao je i istoimeni partizanski film 1969. godine. Prema podacima, scenario su napisali Stevan Bulajić, Veljko Bulajić i Ratko Đurović, dok je sam film režirao Veljko Bulajić. Film „Bitka na Neretvi“ se smatra najboljim i najskupljim filmom koji je snimljen u socijalističkoj Jugoslaviji i bio je nominovan za Oskara 1970. godine u kategoriji za najbolji strani film.

U ovom filmu stvarni heroj partizanskog spektakla je zapravo sam narod, odnosno multietničko društvo. S obzirom da je socijalistička Jugoslavija na drugom zasjedanju AVNOJ-a 1943. godine stvorena kao nadnacionalna, politički emancipirana državna zajednica, sama ideologija antifašističke borbe i bratstva i jedinstva je isključila svaki nacionalni ili etnički diskurs. Stoga je partizanski spektakl imao veliku važnost u procesu društvene integracije moderne jugoslovenske države.

Cilj rada je prvenstveno prikazati historijski tok bitke na Neretvi, a potom na primjeru istoimenog filma pokazati kako se ustvari kroz umjetnost i konkretno film provlačila politika, kako je krajem 60-tih godina 20-tog stoljeća, dok je film sniman ustvari otvorena rasprava u vezi s tim čiji je to film, kako su se međurepublički odnosi prelamali kroz navedenu raspravu o pripadnosti ovoga filma, te naravno kako su se tokom 2000-ih godina ponovo otvorile rasprave o tome čiji je ovo film.

Ono što treba istaći, jeste činjenica da ćemo u radu ukazati i na historijske činjenice koje su vezane za bitku na Neretvi 1943. godine, te ukazati na prikaz istoimene bitke u filmu, kako bi se pokazalo koliko je tu bilo spektakla i koliko je film korišten za stvaranje mitova.

O filmu su pisali mnogi autori i pokušali predstaviti samo djelić onoga što je isti prenio na publiku, a neki od autora su: Radoš Novaković, Vicko Raspor, Adis Bakrač, Tomislav Šakić, Bogdan Zlatić, Nemanja Zvijer i mnogi drugi.

Rad smo podijelili tako da u prvom dijelu ukazujemo na stvarni značaj bitke na Neretvi 1943. godine kroz stvarne događaje koji su se desili u ovom periodu.

Drugi dio rada pokazuje kako je Bulajić iznio iste činjenice. Takođe, u drugom dijelu pokazujemo kontekst političkih odnosa u Jugoslaviji tokom 1960-ih i posebno u vrijeme premijera filma Bitka na Neretvi, jer su se tada otvorile rasprave između republičkih elita o tome čiji je to film.

U trećem dijelu pokazujemo kako se tokom 2000-ih ponovo otvara priča o tome čiji je film Bitka na Neretvi: bosanskohercegovački, hrvatski, jugoslavenski? Tu pokazujemo različite stavove Veljka Bulajića, Adisa Bekraća itd.

1. BITKA NA NERETVI

1.1. Četvrta neprijateljska ofanziva

Devetog februara 1943. godine napadom Druge proletherske brigade na Posušje, počela je jedna od najvećih bitaka oslobodilačkog rata, Bitka za ranjenike na Neretvi. Naziv Bitka za ranjenike na Neretvi, ustvari je sinonim za danonoćne borbe vođene za spas oko 4 000 ranjenika i bolesnika, od 9. februara do 25. marta 1943. godine na širokom i pretežno planinskom prostoru, od Posušja i Gornjeg Vakufa preko Prozora, Drežnice, Jablanice, Konjica do Nevesinja i Kalinovika, planine Ivana, Makljena, Raduše, Ljubuše, Vrana, Čvrsnice, Prenja, kanjona Drežnice, Neretve, Rame, Doljanke, rijeka Rame i Neretve i njihovih pritoka. Naziv tako širokog prostora i dugo vođene bitke, ne samo njeni učesnici već i historičari vežu za Neretvu iz razloga što se najdramatičniji, pa i presudni događaji odigrali u njenom kanjonu prelazu preko rijeke u Jablanici i prenosu oko 4000 ranjenika i bolesnih boraca Narodnooslobodilačke vojske. Ta borbena dejstva poznata su pod nazivom četvrta okupatorsko-kvislinška ofanziva, a neprijatelj je vodio pod šifrom operacija „Weiss“.¹

Operacija Weiss trebala se odvijati u tri faze: U prve dvije faze Weiss I i Weiss II trebalo je uništiti glavne snage NOVJ na teritoriji Bosanske kraine i Hrvatske i da se terorom nad narodom uguši ustanak. Trećom fazom kodno nazvanom Weiss III trebalo je provesti „čišćenje“ područja od preostalih partizanskih jedinica koje bi eventualno izbjegle uništenje u predhodnim operacijama. U trećoj fazi njemački zapovjednici planirali su i potpuno razoružati četničke odrede, jer po uništenju partizana oni više ne igraju nikakvu značajnu ulogu.

¹ Dr. Ljubo J. Mihić, Bitka za ranjenike na Neretvi, kulturno istoriski spomenici i centri za rekreaciju, Beograd, 1978. str. 7.

1.2. Odnos snaga

Bitke se uvijek mjere po angažovanju vojnih efektivna koji u njima učestvuju, po njihovoj opremljenosti i udarnoj moći. Neprijatelj je u četvrtoj ofanzivi angažovao sljedeće snage:

- Nijemci - četiri kompletne divizije:
 - ✓ 7 SS Princ Eugen,
 - ✓ 369. Vermahta (poznata legionarska „Vražja divizija“),
 - ✓ 714 Vermahta,
 - ✓ 718. Vermahta i dijelovi 187. rezervne divizije.
- Italijani - četiri divizije:
 - ✓ Re,
 - ✓ Lombardija,
 - ✓ Sasari i Murđa, te
 - ✓ dijelovi divizije Bergamo.
- Ustaše i domobrani Tri bojne,
- Četnici - oko 20.000 ljudi.²

Ukupno je bilo 90.000 neprijateljskih vojnika, nadmoćno naoružanih, sa jakom artiljerijom i tenkovima. Njih je pomagalo oko 150 aviona, koji su tada po prvi put protiv živih ciljeva bacali specijalne sanduke pune bombi što eksplodiraju na maloj visini i stvaraju smrtonosnu kišu šrapnela.

Vrhovni štab NOV i POJ u bici na Neretvi raspolagao je sa sljedećim jedinicama:

- Prva proleTERSka divizija,
- Druga proleTERSka divizija,
- Treća udarna divizija,
- Sedma banijska udarna divizija,
- Deveta dalmatinska divizija,
- Haubički divizion VŠ i

²Mannheim, K., Ideologija i utopija, Beograd, 1978., str. 26.

- Prateći bataljon.

Ukupno 18.500 partizana, znatno slabije naoružanih, uz to sa oko 4.000 ranjenika i mnogoljudnim zbjegovima naroda što se sklanjao pred terorom neprijatelja. Takav je bio odnos snaga.³

1.3. Operacija Weiss I

Okupatorske snage planirale su da u operaciji Weiss I 7. SS i 717 divizija za dva dana presjeku slobodnu teritoriju duž drumova Karlovac- Slunj-Bihać- Bosanski Petrovac- Ključ, a da ostale snage (oko 5 divizija) sistematskim nastupanjem potiskuju jedinice NOVJ, koje je trebalo uništiti u uspostavljenim okruženjima. Ofanzivom su zahvaćeni 1. hrvatski i 1. bosanski korpus (6. Lička, 7. Banijska, 8. Kordunaška divizija i dvije Primorsko-Goranske brigade, oko 14 000 boraca) bile su raspoređene u Lici, Baniji i Kordunu a jedinice 1. Bosanskog korpusa (4. I 5. Kraiška divizija i jedna brigada, oko 12 000 boraca) prema Sanskom Mostu, Prijedoru, prema Kozari i u Podgrmeču.⁴ Nijemci su početkom januara 1943. raspolagali sa 6 divizija (oko 50 000 vojnika) Talijani su raspolagali sa 3 divizije (oko 40 000 vojnika). U operacije su bile uključene i ustaške, domobranske i četničke snage. Neprijatelj je krenuo u napad 20. januara 1943.⁵ Pred mnogo brojnijim , naoružanijim neprijateljem partizani su se sukladno Titovoj naredbi da se izbjegavaju frontalne borbe, povlačili prema jugoistoku, prema dolini Rame i Neretve. Pod pritiskom ofanzive, Tito je na put krenuo već 24. januara. Ostaje otvoreno pitanje nije li Tito strateški pogriješio, povlačeći sa sobom glavninu partizanskih snaga. Nije li ih bilo mudrije raspršiti?

Partizanske su snage i u povlačenju iskazale veliku borbenost i snagu. Uprkos teškom maršu, opterećeni sa oko 4000 ranjenika, od čega preko 600 na nosilima i sa oko 100.000 izbjeglica, od toga veliki broj djece, partizani zauzimaju niz gradova te se probijaju prema jugoistoku.

³Petranović, B., Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji I (1941-1945), Rad, Beograd, 1983., str. 51.

⁴Ahmed Đonlagić, Bitka na Neretvi, Beograd 1979. str. 11.

⁵Đuro Kladarin, Slom četvrte i pete ofanzive, 1954. str. 54.

Operacijom Weiss I neprijatelj nije uspio da uništi niti da razbije ni jednu jedinicu NOVJ mada su one u dugotrajnim zimskim borbama na planinskom zemljištu pretrpjele znatne gubitke.⁶

1.4. Weiss II – druga etapa IV okupatorske ofanzive

Usljed neuspjeha prve faze operacije Weiss, Nijemci su morali preći na drugu ranije nego što su namjeravali. Drugim riječima, logističke pripreme i koncentracija trupa nisu izvršene do kraja. Zajednički utvrđen njemačko-italijanski plan zimskih ofanzivnih operacija protiv NOV i slobodnog teritorija u Bosni i Hrvatskoj pretresen je ponovno 8. februara u Beogradu između general-pukovnika Lera i generala armije Robottija. Konferencijom u Beogradu utvrđena je opća ideja operacije Weiss II i trupe koje će u njoj učestovati.⁷ Zapovijed za operaciju Weiss II izdao je general-pukovnik Lutens. U suštini ofanziva Weiss II sadržavala je dvije različite operacije:

1. Napad prema Drvaru, Bosanskom Grahovu, Livnu, a izvodile su ga sljedeće postrojbe: 7. SS divizija, 369. divizija, 717. divizija, divizija „Bergamo“, dvije četničke „leteće brigade“
2. Koncentrično napredovanje prema trokutu Konjic-Jablanica, Prozor, a izvodile su ga sljedeće postrojbe: 718. divizija, 2. domobranski gorski zdruk, ustaška bojna grupa „Bugojno“, četnički „udarni korpus“, talijanski 6. korpus.

Italijani traže od četnika da se što masovnije i aktivnije uključe u borbe na Neretvi. Zauzvrat dobro ih opskrbljuju hranom, oružjem i drugim potrebama. Obračun sa partizanskim snagama svakako je bio stalna preokupacija svih četničkih nastojanja. U Mostaru su obrazovane dvije četničko - italijanske kolone koje se kreću, s jedne i druge strane Neretve, prema Rami i Konjicu.⁸

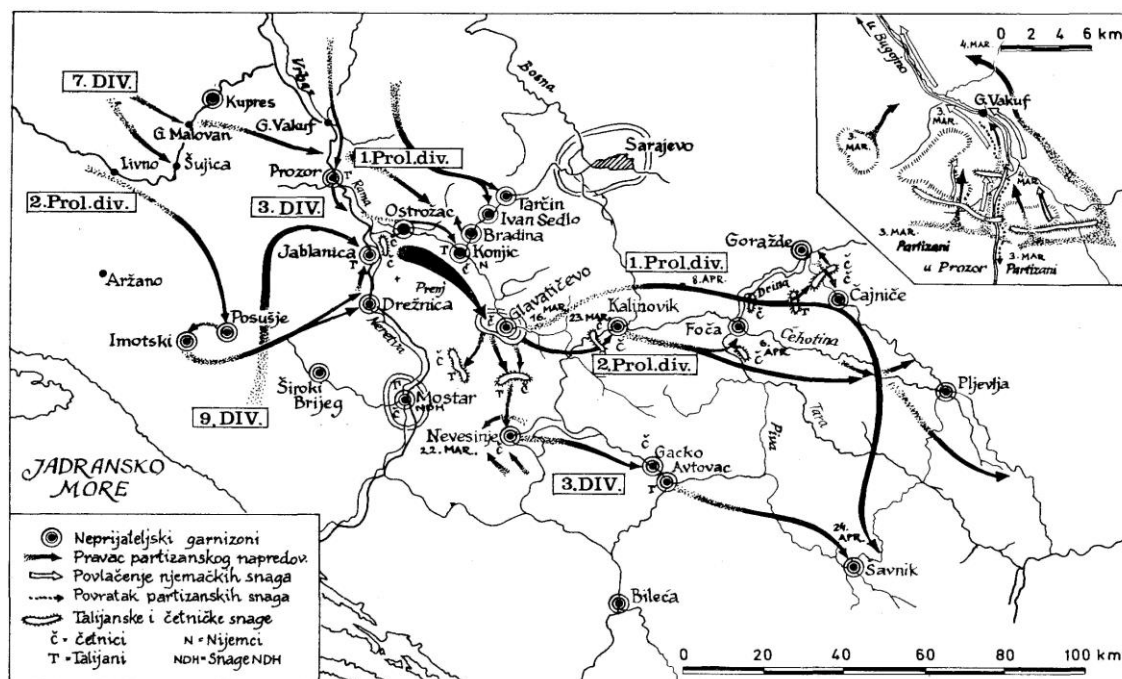
⁶Ahmed Đonlagić, Bitka na Neretvi, Beograd 1979. str. 14.

⁷Đuro Kladarin, Slom četvrte i pete ofanzive, 1954. str. 103.

⁸Tomasevich, J., Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945, Sveučilišna naklada liber, Zagreb, 1979., str. 43.

Također 8. februara, vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito je u Duvnu održao sastanak sa štabovima 1, 2 i 3 divizije na kom im je izložio plan protivofanzive. Bilo je predviđeno da se ona izvede u 3 etape: U prvoj do Neretve, u drugoj od Neretve do Drine i u trećoj od Drine do Lima.⁹ Kordiniranim aktivnostima Tito je tražio da se glavni pravac proboja jugoistoku osigurava blokadom neprijateljskih napada sa sjevera, iz pravca Sarajeva i sa juga iz pravca mora.

Glavni partizanski cilj bio je doći do srednjeg toka rijeke Neretve (vidi sliku 1) i preći je, napasti neprijatelja u istočnoj Hercegovini, jugoistočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori koje su bile pod četničko-talijanskoj kontrolom, zatim krenuti prema Kosovu i Srbiji kako bi pojačali narodnooslobodilačku borbu na tim područjima. Prije svega trebalo je zauzeti, a potom i zadržati grad Konjic preko kojeg je vodio put u istočnu Heregovinu.

Slika 1. Bitka na Neretvi i njene posljedice. (Prema seriji karata u knjizi Fabijana Trga: *Četvrta i peta neprijateljska ofanziva*, Beograd, 1968)

⁹Ahmed Đonlagić, *Bitka na Neretvi*, Beograd 1979. str. 18.

Između partizanskih snaga i Konjica ležalo je uporište Prozor koje su držali dijelovi talijanske divizije „Murde“. Prva i druga partizanska divizija trebala je širiti i održati koridor, dok je treća divizija trebala zauzeti Prozor. Prvi napad na grad, noću između 15-og na 16-i februar Talijani odbijaju. Potom je Tito izdao legendarnu zapovjed „Prozor noćas mora pasti“. Po kiši i snijegu nakon žestokih borbi partizani su se spustili sa prevoja Makljen, zauzeli grad, ubili ili zarobili oko 1.000 talijanskih vojnika, također su zaplijenili velike količine oružja i municije.¹⁰

Konjic se pokazao kao nešto sasvim drugo. Grad su zajednički držali Talijani i četnici, a u toku bitke dobili su pojačanje od njemačkih i ustaških trupa. Ni slab napad dva bataljona 1 divizije 19. februara niti ponovljeni napad 3 divizije između 22 i 26 februara nisu doveli do zauzimanja Konjica, iako je partizanima pošlo za rukom da zaustave napredovanje trupa iz Konjica nizvodno prema Jablanici. Na zapadnoj strani koridora (oko 35 km nizvodno) partizani su od Talijana prisvojili željezničku stanicu Drežnica, držali je da bi zaustavili napredovanje Talijana i crnogorskih četničkih trupa koje su navirale od Mostara. Tri dana nakon zauzimanja Drežnice oslobođena je i Jablanica 22. februara (datum koji se danas slavi kao dan općine Jablanica). Tim oslobođenjem dolina Neretve između Konjica i Mostara bila je u rukama Glavne operativne grupe. Time je zadatak protivofanzive ostvaren.¹¹ I pored ovih uspjeha položaj divizija NOVJ bio je težak. Ne samo da je trebalo održati koridor do Neretve, u pravcu Konjica i u pravcu Drežnice, nego je trebalo nekako dobiti na vremenu da se prikupi i prebaci do Jablanice i preko Neretve oko 4000 ranjenika i tifusara koje su neposredno ugrožavale njemačke snage u nadiranju sa sjevera.¹²

Kao mjeru predostrožnosti protiv mogućih četničkih napada sa lijeve obale Neretve i kao lukavstvo, da zavede neprijatelja o namjeravanom pravcu proboja iz okruženja u kanjonima Rame i Neretve, Tito je 28. februara naredio da se poruši svih pet mostova preko Neretve. Inženjerske čete vrhovnog štaba pod komandom Vladimira Smirnova od 1.-4. marta porušio je sve mostove na Neretvi od Karaule (Aleksinu-hanu) do Ostrošca i time izvršila naređenje Vrhovnog komadanta Tita. Da bi zaštitio ranjenike koji su stizali u dolinu Neretve i Rame Vrhovni komadant NOV izdao je naređenje 3. marta u 4h u

¹⁰Fabijan Trga, Četvrta i peta neprijateljska ofanziva, Beograd, 1968. str. 33.

¹¹Ahmed Đonlagić, Bitka na Neretvi, Beograd 1979. str. 43.

¹²Neretva I, Zbornik radova, Beograd, 1965. str. 350.

jutro 1 i 2 proleterskaj i 7.banijskoj diviziji, da izvedu protivudar na njemačko ustašku grupaciju kod Gornjeg Vakufa.¹³ To je nesumnjivo pojačalo dojam da bi jedinice NOVJ mogle pokušati proboj prema zapadu ili sjeveru i povećalo uvjerljivost varke s dizanjem u zrak mostova na Neretvi.

U tri dana teških borbi jedinicama NOVJ je uspjelo neprijatelja odbaciti iza Gornjeg Vakufa (oko 25-30 km). Tim uspjehom dobiveno je vrijeme potrebno za prebacivanje ranjenih i bolesnih do Jablanice. Čim su osigurale jaku zaštitu sa leđa (prva proleterska divizija) sve partizanske jedinice krenule su prema Jablanici i preko Neretve. Za rad na izgradnji novog mosta, na mjestu uništenog željezničkog mosta u Jablanici angažovan je Bećir Malanović, kome je namjenjena dužnost da bude rukovodilac grupe koja će biti na raspolaganju inženjeru Smirnovu.¹⁴ Posluživši se slomljenom konstrukcijom, sagrađen je u jednom danu uski drveni most. Jedinice NOVJ, bolesnici, ranjenici i izbjeglice, otpočeli su 8. marta sa prelazom preko Neretve. Prelaz je praćen čestim zračnim napadima Osovine. Vrhovni komadant NOV, Tito sa članovima vrhovnog štaba i pratećim jedinicama, most u Jablanici su prešli 11. marta. Prelaz preko Neretve završen je do 15. marta, teška oprema i vozila uništeni su i bačeni u rijeku.

Kada su njemačke snage 17. marta ušle u Jablanicu, general Ler, njemački komadant za Balkan, priznao je da nisu našli ni jednog (ni zdravog, ni bolesnog nit ranjenog) partizana.¹⁵ Iako su partizani izbjegli uništenje glavnine svojih snaga te spasili bolesne i ranjene, okupatori su tokom operacije Weiss uzeli strahovit danak u ljudskim životima.

Jedinice NOV u četvrtoj ofanzivi u ljudskim žrtvama pretrpjeli su gubitke od 3.500 do 4.000 izbačenih iz stroja, što poginulih, smrznutih ili umrlih od velikih napora, hladnoće i bolesti. U Podgrmečkom području u 15 opština okupatorsko-kvislinška vojska ubila je 3.370 ljudi, odvela 1229, a za 493 čovjeka nije se moglo utvrditi kako su nestali. Na planini Grmeču se smrзло i umrlo od zime 1256 ljudi. Samo od tifusa i opće iznemoglosti pomrlo je poslije završetka ofanzive više od 8000 ljudi sa slobodnog teritorija.

¹³Dr. Ljubo J. Mihić, Bitka za ranjenike na Neretvi, kulturno istoriski spomenici i centri za rekreaciju, Beograd, 1978. str. 447.

¹⁴Advan Hodžić, Jablanica u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB, str. 126.

¹⁵Ahmed Đonlagić, Makljen, Sarajevo, 1981. str. 67.

Za četnike je neuspjeh da održe lijevu obalu Neretve i spriječe partizanima proboj u unutrašnjost istočne Hercegovine i dalje na jugoistok značilo neočekivan i strašan gubitak. Za snage Osovine bijeg jedinica NOVJ iz klopke značilo je da im još jednom nisu uspjeli zadati smrtni udarac. Odlučnost partizana da do kraja iskoriste svoj proboj na rijeci Neretvi imala je dva taktička cilja: zadržati četnike i talijanske snage pod jednim pritiskom da im ne dozvole pregrupiranje i uspješan protunapad, a istovremeno napraviti najveći mogući razmak između svojih snaga i svake Njemačke potjere. Područje istočno od Neretve, divizije NOV prvo su zauzeli četničko uporište Glavatičevo, nakon nekoliko uzastopnih bitaka dijelom snaga ušle u Nevesinje, da bi uskoro zauzele i Gacko, nastavljajući nadiranje na istok. Glavnina snaga 1. i 2. proleterske divizije krenule su u to vrijeme ravno na istok. Između 20. i 22. marta slomile su četnike kod Kalinovika, zauzele grad i nastavile prema Drini. Uprkos neuspjehu da sa marša pređu Drinu partizanske snage porazile su četnike i Talijane na tom području tokom prve polovine aprila i u slijedeće dvije sedmice krenule prema jugu u Crnu Goru. Treća udarna divizija a za njom i sedma nakon osvajanja Avtovca produžile su preko rijeke Pive ka Šavniku u Crnoj Gori. Do kraja aprila četnici iz Sandžaka i Crne Gore koji su sudjelovali u bici na Neretvi ili u bitkama poslije toga u Hercegovini i u jugoistočnoj Bosni, bili su razbijeni i njihovi ostaci odbačeni duboko u svoj zavičajni teritorij.

3. FILM BITKA NA NERETVI

3.1. Ideja filma Bitka na Neretvi

Ideja za film „Bitka na Neretvi“ je potekla 1964. godine. U to vrijeme je Savezni sekretarijat za spoljnu trgovinu, u saglasnosti sa Saveznim sekretarijatom za finansije 21. jula 1964. godine podnio zahtjev za proizvodnju i izvoz filmova, kao što su:

- poslovi koparticipacije,
- poslovi koprodukcije.

Za ove poslove, tj. poslove zajedničke proizvodnje filmova u kojoj učestvuju jugoslovensko i inostrano preduzeće i kod kojih je proizvedeni film vlasništvo oba partnera, ne podnosi se prijava o zaključenom poslu izvoza, kada je ugovorom predviđeno da prodaju filma vrši inostrani partner.

Tako je Jadran film podnio molbu glavnoj centrali Narodne banke Jugoslavije za odobrenje isplate članovima stranih ekipa kojima pružaju filmsko - proizvodne usluge, dnevnicu u dinarima bez obavezne uplate devizne protuvrijednosti u fond deviznih rezervi. Slične molbe su uputili Bosna film i Radna zajednica filma „Bitka na Neretvi“ za svoje ekipe.

3.2. Međurepublički odnosi 60-tih godina i snimanje filma „Bitka na Neretvi“

Bitka na Neretvi je najpoznatiji film jugoslovenske kinematografije svih vremena. Ono što je bitno istaći, jeste da je film Bitka na Neretvi projekt u kojem su po prvi put sudjelovali udruženi jugoslovenski producenti i koji je angažovao i najveći broj svojih tehničara.

Tokom snimanja filma sudjelovali su italijanski, njemački i engleski partneri, kao i United Commonwealth. Kao što je poznato, United Commonwealth je jedna od najvećih producenstskih kuća na svijetu. U to vrijeme je Bitka na Neretvi bila ujedno i najveći europski film svog vremena, barem u produkcijskom smislu.

Međutim, međurepublički odnosi tokom 60-tih godina u bivšoj SFRJ su bili dosta narušeni. Samoupravna mašina koja je do početka šezdesetih godina dobro radila, počela je polako da gubi korak.

Otvaranje svjetskom tržištu, i to na bazi decentralizacije federacije, sve je više potkopavalo progres koji je samoupravni sistem doživio u svojoj praksi do 1965. godine.¹⁶

Takođe, studentski pokreti u Jugoslaviji u svakoj socijalističkoj republici posebno tokom 1968. godine su imali kulminaciju. Preko Zagreba, Sarajeva, Niša i Ljubljane su krenule jugoslovenske studentske demonstracije. Međutim, kako naglašava Klasić, iako je Tito u to vrijeme bio suočen sa potencijalnim gubitkom kontrole u Jugoslaviji, on je svakoj strani plasirao ono što im je odgovaralo, gdje je Tita prikazao kao vještog manipulatora.¹⁷

Od početka šezdesetih godina prošlog stoljeća došlo je do talasa štrajkova koji su trajali sve do 1968. godine. Štrajkovi su nakratko bili zaustavljeni jer je u to vrijeme propagandna mašinerija uveliko izvještavala o filmskom ostvarenju stoljeća, koji se trebao prikazati godinu dana poslije, i gdje su uveliko prikazivani Yul Brynner i Orson Welles.

Tako je časopis Oslobođenje ovaj film predstavio kao svjetski praznik i da će „Skenderija otvoriti dveri“.¹⁸

Iako se u međuvremenu desio zemljotres u Banja Luci koji je predstavljao sigurno jednu od najvećih nesreća u bivšoj SFRJ u prošlom stoljeću, tome se toliko i nije pridavalo pažnje. Zemljotres u Banja Luci se dogodio 27. oktobra 1969. godine i odnio je 15 života i 1.117 ljudi je bilo teže ili lakše povrijeđeno. Međutim, na desetine hiljada ljudi je ostalo bez krova nad glavom, prepušteni sami sebi a zima koja je pogodila Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu bila je jedna od najoštrijih.

Prema navodima tadašnjih medija, „Bitka na Neretvi“ je trebala predstaviti epopeju četverogodišnje narodnooslobodilačke borbe, i kao takva se trebala ovjekovječiti. Iako je ova bitka bila jedna od mnogih, ona je specifična po tome što su se desila mnoga stradanja.

¹⁶Zbornik radova, Dva desetljeća poslije kraja socijalizma, Centar za radničke studije, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2014., str. 14.

¹⁷Klasić H., Jugoslavija i svijet 1968, Naklada Ljevak, Zagreb 2012., str. 477.

¹⁸Oslobođenje, List socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, 1 novembar 1969., str. 1.

Sama ideja snimanja filma Bitka na Neretvi je potekla 1966. godine. Međutim, kao što je ranije navedeno, ideja o filmu je potekla i ranije. Tako je 8. aprila 1967. godine ozvaničen početak rada na filmu. Bulajić počinje da gradi pravi mit. Tokom septembra 1967. godine se u Splitu počeo stvarati nukleus ekipe.

Prema riječima Ante Šimića iz Jablanice, danas umirovljenika, a u vrijeme snimanja filma radnik u izvršnim tijelima društveno-političkih organizacija i vlasti, neke pripreme za snimanje filma obavljene su još 1963. godine ali zbog velikog potresa u Skoplju i katastrofalnih posljedica za Makedoniju, sredstva su usmjerena za zbrinjavanje ljudi i osposobljavanje privrede pa su pripreme oko snimanje prekinute.

Realizacija snimanja „Bitke na Neretvi“ počela je 1967. godine od Bugojna, Gornjeg Vakufa, Prozora do Jablanice. Završni dio filma sniman je u Jablanici u proljeće 1967. godine. Filmska ekipa spremno je dočekanu u Jablanici, sve organizacije i građani bili su pripremljeni za njihov dolazak. Pružena im je sva moguća logistička pomoć, na raspolaganju je bio i jedan dio društvenih stanova, ukupan kapacitet od 19 soba starog hotela Jablanica. Strani glumci uglavnom su bili smješteni izvan Jablanice pa je tako Welles imao svoj apartman na Ilidži.¹⁹

U Jablanici je bilo izgrađeno i nekoliko objekata potrebnih za snimanje, jedan od njih je i drvena zgrada koja je simbolizirala crkvu na Šćitu gdje je Bulajić snimio jedan dio filma.

Bitka na Neretvi ili operacija Weiss kako su je zvali Njemački okupatori, odvijala se na teritoriji BiH. Film „Bitka na Neretvi“ također je sniman samo na teritoriji BiH. Ni sami tok snimanja filma nije prošao bez žrtava. Jednog od snimatelja TVSA ubila je betonska bomba izbačena iz aviona. Veliki broj angažiranih statista vrbovan je iz redova lokalnog stanovništva.

Snimanje filma trajalo je 18 mjeseci. U filmu su, između ostalih igrali Orson Welles, Yul Brynner, Sylva Koscina, Franco Nero, Sergej Bondarčuk, velike glumačke zvijezde tog vremena. Svako od njih je u vrijeme kad je snimana „Bitka na Neretvi“ mogao igrati

¹⁹Dnevni list, 16.09. 2007. str.24

u drugim filmovima istakao je Bulajić u intervjuu za list „Slobodna Bosna“. Glumci su bili apsolutni profesionalci koji su se prema filmu i kompletnoj ekipi odnosili sa velikim poštovanjem. Bili su odgovorni i njih su plaćali strani partneri. 10.000 statista je uključeno za angažman na filmu.²⁰

3.3. Politički i kulturni kontekst jugoslavenske kinematografije u 1960-im

Ukupni porast životnog standarda tokom 1960-ih doveo je značajan napredak u jugoslovenskoj kinematografiji, u kvantitativnom, kao i kvalitativnom smislu. Prema riječima Aleksandra Petrovića, 1961. godina je bila presudna za jugoslovenski film, pošto je „počela da se druži sa svijetom dekadencije“ uključujući tragediju što je predstavljalo „obračun sa idealima i iluzijama.“²¹

Zajedno sa Živojinom Pavlovićem, Dušanom Makavejevim, Purišom Đorđevićem i Kokanom Rakonjcem, Petrović je pripadao generaciji mladih reditelja čiji heterogena poetika se zove novi film (Novi film):

Iako nedostaje određeni program ili koherentna estetska perspektiva, zagovornici novog filma, tražili su:

- a) da se poveća širina za individualna i kolektivna umjetnička izražavanja i da se oslobodi film iz dogmatizma i birokratske kontrole,*
- b) da se promovišu stilski eksperimenti u filmske forme i filmski jezik - pod uticajem, prvenstveno do početka 1960-ih, filmovi su povezani s francuskom Nouvelle Vague i avangardama italijanskog filma, a kasnije u šezdesetim godinama s novim valom tendencija u zemljama istočne Evrope, posebno Čehoslovačkoj i Poljskoj,*
- c) da se uključi film u izraz savremene teme (savremenih tema), uključujući i pravo da kritikuje tamniju, ironičnu, otuđenu i tužniju stranu ljudske, društvene i političke egzistencije, i*

²⁰Slobodna Bosna, 17.06.2010. st. 6

²¹ Petrović, A., Novi film II, 1965-1970, Beograd, Naučna knjiga, 1988., str. 332.

d) da učine sve ove stvari u kontekstu i prostorijama marksističko socijalističke države - u vrijeme evolucije Jugoslavije kada su prostorije bile žarišta za žestoke filozofske i ideološke rasprave.²²

Iskorakom novog filma, direktorima su znatno olakšale promjene u zakonodavstvu dajući veću autonomiju u filmu:

*Nezavisne grupe filmskih autora, u organizaciji za proizvodnju jednog posla, dobili su pravo da se takmiče sa postojećim produkcijama za subvencije u 1960. U 1966. godini pojedina preduzeća dobila su zakonsko pravo da direktno učestvuju u kulturnoj saradnji sa stranim zemljama, otvarajući put za direktnu prodaju filmova stranim distributerima i znatno je poboljšana mogućnost koprodukciji. Mlađe generacije direktora su stekli priznanja i nagrade na najvećim filmskim festivalima širom Europe, što je doprinijelo liberalizaciju pravila i regulacije od strane države i sve u korist svoje kreativnosti. To je trajalo sve do ozbiljnih političkih turbulencija 1968.*²³

Jugoslavija je imala relativno prosperitetnu ekonomiju tokom 1960-ih koja je podigla životni standard u zemlji. Ideja samoupravljanja je pomirila ciljeve radničke klase i one od političke elite, barem sa ideološkog aspekta, dok se nacionalizam u pojedinim republikama drži pod kontrolom i postao podređen stvaranju jedinstvenog jugoslovenskog identiteta.

Ovaj period je vidio proliferaciju kritički orijentisane umjetničke i intelektualne grupe poput:

- Praxis marksista,
- avangardne grupe slikara Mediala ili
- navedenog novog filma.

Titov režim je uspio u pronalaženju svog puta u rješavanju još ozbiljnijih problema kao što je nezaposlenost u pojedinim dijelovima zemlje, i čak dozvolio emigracije gostujućih radnika u kapitalističkim zemljama.

²²Goulding, DGoulding, D., Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945-2001, V.B.Z., Zagreb, 2004., 66

²³Isto, str. 66.

Vlada je morala da dozvoli veće kulturne slobode kako bi održala svoj imidž kao zemlja sa najviše demokratije u istočnoj Evropi. Istovremeno, kao osnivač pokreta Nesvrstanih, Jugoslavija je osjetila poticaj da pokaže svoju kulturu na svijetu, koristeći film kao jedan od najatraktivnijih proizvoda.

Zlatno doba Titove Jugoslavije nije trajalo dugo, između ostalog, i zbog toga što se nije moglo naći rješenje za zaustavljen ekonomski razvoj.

Također, umjesto jedinstva, političke reforme su izazvane distanciranjem od republika. Usvajanje trećeg ustava u poslijeratnoj Jugoslaviji 1963. godine bio je „važan korak u pravcu političke decentralizacije, pri čemu su poboljšani statusi i prerogative šest republika. Novi ustav je sadržavao pravo republika da napuste jugoslovenske federacije.²⁴

Najveći politički zemljotres je sigurno pad Aleksandra Rankovića u 1966. godini. Nakon njegovog nestanka sa političke scene, nekad moćni ministar unutrašnjih poslova i podpredsjednik Jugoslavije postao je mučenik u očima srpskih intelektualaca, koji su se okupili oko pisca Dobrice Ćosića, i živi je dokaz navodne zavjere protiv Srba.

S obzirom na temu ovog rada, od ključne je važnosti da se napravi razlika između stavova o nacionalnim pitanjima koji su izraženi od veoma uticajnog zvaničnika jugoslovenske vlade prije pada Rankovića:

- Tito je podržao „koncept organskog jugoslovenstva (organsko Jugoslovenstvo),
- harmonična simbioza između nacionalnih specifičnosti i
- afektivnih vezanosti za savezne zajednice (za razliku od koncepta integralnog jugoslovenstva odobrio je Ranković, pod kojima nacionalne specifičnosti i afektivne vezanosti za Jugoslaviju su viđeni kao antagonističke).²⁵

U duhu organskog jugoslovenstva, ubrzo nakon pada Rankovića, Tito je nezvanično priznao pravo muslimana na nacionalno samoopredjeljenje. To je izazvalo reakciju historičara Jovana Marjanovića, koji je, uz podršku Dobrice Ćosić, izjavio na sastanku

²⁴Stoil, M., *Balkan Cinema: Evolution After the Revolution*, UMI Research Press, 1982., str. 49.

²⁵Popov, N., *Sloboda i nasilje*, Res Publica, Belgrade, 2003., str. 28.

Saveza komunista u Srbiji u maju 1968. godine da je „proглаšenje muslimanske nacije besmisleno.“²⁶

Spor oko muslimanskih nacija je našao svoje mjesto u Bitci na Neretvi, koja je snimljena sa Titovim blagoslovom iz 1967. godine, godinu dana nakon što je Ranković isključen iz stranke. Ako na takvo očigledno uplitanje politike u žanr jednog ratnog filma, dodaje provokacija Zasjede Živojina Pavlovića iz 1969. godine, iste godine kao Bitka na Neretvi, postaje jasno koliko su važni filmovi za trenutak u kojem su nastali.

3.4. Pravljenje ratnog spektakla

Bez obzira koje anegdote kružile oko snimanja Bitke na Neretvi, jedna stvar ostaje neupitna - ovaj film nikada ne bi bio napravljen bez ogromnog samooglašavanja njegovog direktora, Veljke Bulajića.

Dolazeći iz ugledne partizanske porodice, Bulajić se razlikuje od svojih kolega Mitrovića i Pavlovića, jer je učestvovao u Drugom svjetskom ratu, s obzirom na kraj rata, kao 17-godišnji poručnik.

On je dobio obuku u Centro Sperimentale u Rimu u klasi Cesare Zavattini, tako da se može reći da je bio pod parcijalnim uticajem italijanskog neorealizma u pokušaju da se uključe priče običnih ljudi u njegovom historijskom tableaux. Bulajić je privukao pažnju publike sa svojim filmom Kozara (1962), epskog partizana manjeg obima od Neretve.²⁷

Kozara „je oborila sve domaće rekorde gledanosti do tada, privlačeći 3.393.632 gledaoca, osvojivši nekoliko međunarodnih nagrada, među kojima je filmska nagrada na festivalu u Moskvi jedna od najbitnijih, dolazeći od jednog od najuglednijih filmskih festivala u Istočnoj Evropi.“²⁸

²⁶Ramet, S., *Three Yugoslavias: State Building and Legitimation, 1918-2005*, Indiana University Press, Bloomington, 2005., str. 208.

²⁷Šakić, T., *Filmski svijet Veljka Bulajića: poprište susreta kolektivnog i privatnog*, Hrvatski filmski ljetopis, 2009., str. 19.

²⁸Kosanović, D., *Dvadeset godina jugoslovenskog filma 1945-1965, Savez filmskih radnika i Festival jugoslovenskog filma*, Beograd, 1966., str. 80.

Nakon što je osvojio više nagrada na Pula festivalu, Bulajić je mogao birati svoj sljedeći projekat, pa je odlučio da snimi priču o Bitki na Neretvi iz 1943. Snimanje je prvi put trebalo da počne 1963. godine, ali je moralo biti odgođeno zbog zemljotresa u Skoplju, nakon čega je bilo problema finansijske prirode do 1967.

Prema tome, ne može se reći da je Neretva bila reakcija na rat filmova Aleksandara Petrovića, Puriše Đorđevića ili Pavlovića, jer je bilo više povezanih na proslavi od 20 godina same borbe. Do 1967. Bulajić je uspostavio gotovo nedodirljiv položaj kao direktor i pitao je Titu da podrži snimanje Neretve.

Razlozi zbog kojih je Tito preuzeo na sebe da bude producent jednog filma može se objasniti samo osjećaj raskoši humanističkih priča o spašavanju ranjenih partizanskih vojnika. Tito je doprinjeo filmu Bulajića na dva načina:

- a) kao konsultant tokom procesa scenarija i
- b) velikodušan producent koji je praktično Neretvu napravio državnim projektom pozivajući jugoslovenske privrede i Jugoslovenske narodne armije (u daljem tekstu JNA) da produže svaku moguću pomoć i podršku za film posade.²⁹

Sam Tito je uredio pojedine dijelove scenarija i dao dozvolu za njegov karakter da se izostavi iz filma. Čini se kao da jugoslovenski lider, posavjetovan od strane Bulajića, nije htio da baci svoju sjenku na kolektivne borbe u Neretvi.

Nijedan drugi jugoslovenski film nikada nije imao tako velikodušnu podršku države. Nakon Titove žalbe, 58 kompanija je počelo finansirati Neretvu i učestvovalo je 10.000 vojnika, dok je u inventar filma također uključeno 75 oklopnih vozila, 22 aviona i 5.000 mitraljeza, sa ukupno 12.000 eksplozija.

Kompanije su sponzorisale film Bulajića pod nazivom „Dobročinioc“, tvrdeći da su kasnije učestvovali u podjeli profita filma. Međutim, s obzirom da je jedno i dugo snimanje loše organizovano tokom godine, proizvodnja budžeta se počela smanjivati.

²⁹Kosanović, D., Dvadeset godina jugoslovenskog filma 1945-1965, Savez filmskih radnika i Festival jugoslovenskog filma, Beograd, 1966., str. 81.

Jedna od filmskih zvijezda, glumac Velimir-Bata Živojinović nedavno je izjavio da je Bulajić znao voditi njega i njegove Jugoslovenske kolege u različite fabrike, gdje bi, nakon zabavljanja radnika on dobio dodatna sredstva od menadžera.

Kasnije, Bulajić tvrdi da on nije trošio novac iz jugoslovenskih filmskih fondova, jer je uspio da privuče strane proizvođače, koji su platili skupe strane glumce i na taj način distribuirao film na međunarodnom tržištu.

Konačni troškovi na Neretvi nikada nisu javno iznešeni: „prema Variety, procijenjeni budžet je bio 12 mil \$, dok je zvanični suma oko 4,5 mil \$“.³⁰

U svakom slučaju, Neretva se smatra jednim od najskupljih filmova ikada koji nisu na engleskom jeziku, a glavni razlog je neefikasno finansijsko upravljanje. Bulajić jednostavno nije štedio novac u realizaciji projekta.

Sa stanovišta proizvođača, dva aspekta su važna za Bulajićevo snimanje:

- prikupljanje sredstava svih jugoslovenskih republika i
- autentičnost.

Od sredine 1960-ih, filmski centri republika zaradile su više sredstava, tako da je veća rasprava bila o srpskim, hrvatskim i slovenskim kinematografijama, a manje o jugoslovenskim.³¹

S druge strane, Bulajić je ujedinio jugoslovenske kompanije u proizvodnji filma, o čemu sa predstavnicima svih jugoslovenskih naroda. Drugi aspekt, autentičnost, manifestovao je u Bulajićev neobičan pokušaj da se napravi film koji će u datim okolnostima ostati i dalje fizički što bliže historije, gotovo identično.

Direktor i njegovi koautori analiziraju do najsitnijih detalja u pisanim dokumentima i iskazima koji se odnose na borbu i na snimanje filma na gotovo istoj lokaciji gdje je bila sama bitka, s ciljem da se postigne rekonstrukcija događaja.

³⁰Fischer - Lichte, E., *The Transformative Power of Performance: A New Aesthetics*, Routledge, New York, 2008., str. 76.

³¹Kuljić, T., *Kultura sećanja, Čigoja štampa*, Belgrade, 2006., str. 288.

3.5.Prikazivanje neprijatelja

Jedan od bitnih aspekata socijalističke ideologije, čija je ikonografija obilježila Jugoslavenske ratne spetakle, jeste slika neprijatelja.

U filmu „Bitka na Neretvi“ koncept neprijatelja je višeslojno obuhvaćen. Neprijatelj, kao takav, jeste generalno loš, ali je prisutno određeno nijansiranje. Za razliku od Mitovićevih i Pavlovićevih ratnih filmova u kojima se partizani bore sa samo neprijateljskom vojskom, protivnici u filmu Bulajića imaju mnogo lica, među kojima su njemački najopasniji.

Bulajić zaslužuje da bude pohvaljen za scene sukoba između čovjeka i strojeva, naprimjer između:

- slabo opremljenih partizana i
- bezličnih njemačkih tenkova i aviona.

Direktor je intenzivirao ovaj apokaliptični sukob pomoću radne snimke i ekstremno dugih kadrova koji hvataju beskrajne linije iscrpljenih boraca koji traže utočište od sveprisutnog neprijatelja.³²

Na samom početku filma njemački oficiri ističu da se bore protiv:

- partizana,
- civila i
- njihove djece.

U filmu se naglašava Firerova direktiva: „Hitler je naredio: bez milosti! Ne hvatajte zarobljenike.“ Ovo isticanje Hitlerovog naređenja pokazuje brutalnost kako njemačke vojne mašinerije tako i samog Hitlera. Njihova okorjelost se prikazuje kada bombarduju škole i bolnice.

³²Tirnanić, B., Psihologija i filozofija pirotehničkog pogleda na svet i istoriju, Sineast 10, 1969/1970., str. 75.

Nešto blaži tretman je dao Italijanima, generalu Moreliu (Anthony Dawson) i kapetanu Riva (Franco Nero). Kada su partizani uhvatili prvog oficira i naredili mu da nosi ranjenike partizane, on odbija da poslušati i izvrši samoubistvo. Ovaj čin je u sam lik unosio znatnu dozu ponosa, ali i sujete, a to se opet moglo protumačiti kao karakteristično za italijanski oficirski kadar.³³

Drugi bitan lik jeste kapetan Riva. U filmu, Riva neposredno po dolasku na front sa izvjesnom nelagodom govori kako je partizanima taj rat presudan, a kako su oni (Italijani) zapravo tuđinci. Riva je složen lik koji dovodi u pitanje ciljeve fašizma. Kada su ga partizani zarobili, on se pridružuje njihovom uzroku kako bi se borio za „Italiju bez fašizma.“ Njegov motiv izgleda kao kompromis napravljen da zadovolji talijanski koproducente koji su pomogli distribuciju filma na međunarodnom tržištu. Istini za volju, ponašanje Rive je također vezano sa stvarnim historijskim događajima, jer je većina talijanskih vojnika dezertiralo nakon predaje Italije 1943. godine.

Prikazivanje četnika je nešto specifičnije u odnosu na druge neprijatelje u Bici na Neretvi, s obzirom na to da su uglavnom oslikani kao nekakva jeziva, bradata čudovišta.

Mađu njima, posebno se izdvajaju likovi:

- političara, koga glumi Orson Welles, i
- komadanta (Dušan Bulajić) sa dugom kosom, ali bez brade.

Prvo značajnije pojavljivanje četnika u filmu jeste scena u kojoj Welles drži govor svojim saborcima o tome kako je neophodno uništiti partizane, poslije kojeg oni divlje kliču i vade sablje i mačeve. Četnici su u toj sceni okupljeni pored vjerskog objekta (nije najjasnije dali je to crkva ili manastir), što bi eventualno trebalo da ukaže na njihovu bliskost sa klerom.³⁴

Također u filmu je eksplicitno prikazana i direktna saradnja između Nijemaca i četnika. Prisustvo četnika ogleda se i u scenama njihovog direktnog sukoba sa partizanima pri kraju filma (što predstavlja i neku vrstu kulminacije), a ta borba je možda i najduže prikazana u cijelom filmu.

³³Kuljić, T., Tito, Institut za političke studije, Beograd, 1998., str. 292.

³⁴Zvijer, N., Ideologija i vrednosti u jugoslovenskom ratnom spektaklu: prilog sociološkoj analizi na primeru Bitke na Neretvi Veljka Bulajića, Hrvatski filmski ljetopis 57/58, 2009., str. 31

U konačnom obračunu sa partizanima dvije scene posebno ukazuju na njihovu brutalnost:

- prva je kada četnički komadant sa izrazitim ushićenjem puca na partizansku bolničarku koja je pomagala ranjenom saborcu.
- druga je kada četnik kolje ranjenog partizana

Četnici su suprotno od partizana, oni se bore između sebe i potpuno su neorganizovani. Dakle, njihov poraz se čini neizbježan kada se suoči sa jedinstvom partizanima.³⁵

Što se tiče ustaša, njima je u filmu posvećeno, kako se čini, najmanje pažnje. Oni su u posebno negativnom kontekstu prikazani u svega nekoliko scena (ukupnog trajanja pola minute), a najupečljativija je ona koja pokazuje jednu ženu koja je obješena i u samrtnom ropcu vrišti, a iza se čuje divljački smijeh dok prolazi kolona ustaša pored kojih na putu u daljini vjese obješeni i drugi ljudi.³⁶

Iako ovo u znatnoj mjeri pokazuje veću brutalnost ustaša u odnosu na Njemce, Italijane i četnike, njihovo pojavljivanje u filmu je daleko manje.

Sve u svemu može se zaključiti, da je slika neprijatelja u filmu „Bitka na Neretvi“ višeslojna. Sa jedne strane tu su gotovo neutralni Italijani i nešto lošiji Nijemci, a sa druge brutalne ustaše i gotovo demonski zli četnici.

3.6.Prikazivanje partizana

Za razliku od stereotipnog oblika neprijatelja, partizani izgledaju kao neustrašiva vojska praveći snagu iz svog jedinstva sa ponosnim narodom. Veličanje vojske je razumljivo imajući u vidu da je JNA bila jedna od glavnih proizvođača Neretve. Direktor insistira na humanosti i žrtvovanju partizana u ostvarivanju zaštite ranjenih, iako su znatno otežali manevrisanje.³⁷

³⁵Jakiša, M., Down to Earth Partisans: Fashioning of YU- Space in Partisan Film, Kio, 2010., str. 55.

³⁶Zvijer, N., Ideologija i vrednosti u jugoslovenskom ratnom spektaklu: prilog sociološkoj analizi na primeru Bitke na Neretvi Veljka Bulajića, Hrvatski filmski ljetopis 57/58, 2009., str. 30

³⁷Munitić,R., Adio jugo- film!, Centar film, Srpski kulturni klub; Beograd, 2005., str. 113.

Kroz film, partizani donose važne odluke u duhu „demokracije i pravde i konačnu odluku ne donosi jedna osoba, nego se ona donosi nakon razgovora. Pravičnost partizanske vojske možemo vidjeti i u sceni kada jednom partizanu (Boris Dvornik) prijete vojnim sudom zato što je pucao u zarobljene četnike koji su mu predhodno, u borbi, ubili najboljeg prijatelja i kuma. Partizani u Neretvi zanemaruju klase i vode beskompromisnu borbu protiv neprijatelja.

U Bulajićevom spektaklu jedinstvo partizana utjelovljeno je u saradnji boraca različitih nacija. Nema sumnje da su svi jugoslovenski likovi Neretve bili vezani za ravnopravnost jugoslovenskih naroda u njihovom filmskom prikazu.

Koncept jugoslovenstva je vidljiv na samom početku filma, u Titovoj poruci gledaocima koji ih podsjeća da je u borbi na Neretvi „bratstvo i jedinstvo svih naših naroda pobijedilo.“³⁸

Kada čitate proglas, jedan partizan pozdravlja svoju „braću, jugoslovenske narode, Srbe, Makedonce, Hrvate, Slovence, Crnogorce i Muslimane.“ Što se tiče hrabrosti i posvećenosti „svih jugoslovenskih nacionalnosti u partizanskoj vojsci imaju isti tretman, tako da se nijedan od njih ne izdvaja.“³⁹

Također treba imati u vidu da je u socijalističkoj Jugoslaviji vojska uživala vrlo visok ugled, pa stoga nije bilo uputno takvu reputaciju na bilo koji način dovoditi u pitanje (pogotovo ako je film pretendovao da stigne do šireg auditorijuma). Međutim, čini se da u Bitki na Neretvi u prvom planu isticanje humanizacije. Naime u filmu je jasno naglašeno da partizani sa sobom vode četiri hiljade ranjenika, što im dodatno komplikuje ionako tešku situaciju.

Kada se posmatra filmsko prikazivanje vojske zanimljiva je i figura Vladimira Nazora, kroz čije se pojavljivanje na jedan indirektan način unosila doza duhovnosti u partizanski oslobodilački pokret. To je posebno vidljivo u sceni kada mladi partizan

³⁸ Čolić, M., Bitka na Neretvi, Politika, 1969., str. 253.

³⁹ Boglić, M., Neretva kao legenda i živa slika, Filmska kultura 17, 1970., str. 22.

Žika negoduje zato što mora da nosi Nazarove knjige, a njegov komadant ga strogo opominje da: „narod koji nema svoj jezik i svoje pjesnike ne može steći slobodu“.⁴⁰

U Bitki na Neretvi najveće žrtve su ranjenici. Naglašavanje njihove drame i nezavidnog, egzistencijalno ugroženog položaja, vrlo je izraženo i ono zapravo čini okosnicu samog filma. Kroz patnju ranjenika, koja je izrazito naglašena, i čija je sudbina kao takva neuporediva sa bilo kojom drugom, na neki način se konstituiše i monopol na žrtvu.

Ranjenici i tifusari se zajedno mogu posmatrati kao jedna simbolička cjelina koja oličava patnju, bol i nesreću kroz koju je morao da prođe jedan narod da bi stekao svoju slobodu.

Zanimljivo je također, kako je oslikan doprinos ranjenika borbi. Naime, njihov angažman je u tom slučaju bio u pružanju moralne podrške svojim saborcima. U situaciji snažnog neprijateljskog napada, kada se činilo da će pokleknuti, partizani zahtijevaju: „Daj pjesmu! Ranjenici, pjesmu!“ i svi počinju snažno i ponosno da pjevaju usred bitke.

Stradanje partizana u filmu prikazano je uglavnom kao herojsko i melodramatično, u smislu da su ginuli nepokolebljivo u borbi.

3.7.Bitka na Neretvi – Državom podržan ratni film

Nesumnjivo je da je Narodnooslobodilačka borba (NOB) bila temeljni i svakako najvažniji narativ poslijeratnog jugoslavenskog društva koji se kroz kulturni i umjetnički posao obnavljao i snažno afirmirao. Nesumnjivo je i da su u ovom procesu upravo filmovi odigrali vrlo važnu ulogu podsjećajući publiku na dramatične okolnosti izgradnje jugoslavenskog socijalističkog društva i akcentirajući bratstvo i jedinstvo svih jugoslavenskih naroda i narodnosti.

Komunistički režim imao je potrebu povjesno legitimirati svoju vlast, tj. utvrditi svoju mitsko-povjesnu genezu. Režim se morao predstaviti kao sretan zaključak određenih

⁴⁰Zvijer, N., Ideologija i vrednosti u jugoslovenskom ratnom spektaklu: prilog sociološkoj analizi na primeru Bitke na Neretvi Veljka Bulajića, Hrvatski filmski ljetopis 57/58, 2009., str. 33

historiskih težnji. A šta će bolje legitimirati jednu režimsku ideologiju nego njena historiska pobjeda, pobjeda u ratu.⁴¹

Uloga režima u filmu „Bitka na Neretvi“ je očigledna. Sam Bulajić isticao je Titov blagoslov i da je za razliku od njegovog ranijeg filma Kozara (1962), koji je imao ograničen budžet, Bitka na Neretvi dobila neograničena sredstva.

Ova činjenica koja se tiče „finansiranja bez ograničenja“ je prilično važna jer govori da je sama država snimanje filma svatila kao jedan viši, državni interes. Na taj način, investiranje u film je bilo neka vrsta obaveze, što se može vidjeti u činjenici da je film sponzoriralo 58 ondašnjih Jugoslavenskih preduzeća koja su bila u državnom vlasništvu. Pored toga, vojska kao jedan od glavnih institucija države, davala je veliku logističku podršku. Imajući sve ovo u vidu, jasno je da je „Bitka na Neretvi“ bila neka vrsta filmskog projekta iza kojeg je stajala sama država.

Gledajući iz današnje perspektive, partizanski film najviše sličnosti ima sa savremenim holivudskim ratnim filmom koji nekad otvoreno, nekad skriveno propagira srdačnost i osjećajnost američke vojske te nepokolebljivo herojstvo američkog vojnika.

Za razliku od vojske koja je proizvodila film, Partija se ne spominje u Neretvi, što je najvjerovatnije kompromis sa stranim proizvođačima, inače film bi morao biti viđen kao komunistička propaganda.

Kao zamjena, u filmu se mogu identifikovati Vrhovni štab, petokrake zvijezde i fizički odsutni Tito. Titova filmska egzistencija se prije svega ogleda u njegovim narednjima, što se posebno oslikava u sceni u kojoj se njegova poruka, neko vrijeme uz muklu tišinu kružeći od jednog do drugog vojnika (vjerovatno zbog pojačavanja dramskog efekta) na kraju prikazala u krupnom planu „Prozor noćas mora pasti“. Tito. „Snaga vlasti Titove stimulisala je partizane da izvrše čak i nemoguće misije bez ikakvih primjedbi, pretvarajući njegove fizičke odsutnosti u glas nevidljivog božanstva. Prema sociologu Todoru Kuljiću, socijalistička Jugoslavija je imala racionalnu ideologiju, ali u mnogim

⁴¹Stav, 24.11. 2016. str.72

dijelovima stanovništvo je vidjelo Tita kao ideala: „Kroz glavne likove i one obične ljudi su pokušali pokazati misli, brige, emocije i duh Tite.“⁴²

Državom podržan ratni film „Bitka na Neretvi“ znatno je značajniji za sami režim ako se ovaj filmski spektakl sagleda iz perspektive spoljne politike. Vanjskopolitički kurs socijalističke jugoslavije bio je građen na načelima distanciranja, što je podrazumjevalo neuplitanje u blokovsku podjelu i podjednako održavanje diplomatskih veza i sa jednom i sa drugom stranom.

Ovo se konkretno odnosi kako na odupiranje sovjetskoj integraciji, tako i na distancu prema Zapadu, uz istovremeno oslanjanje na pokret nesvrstanih. Vanjska politika je vješto balansirana između Istoka i Zapada štiteći nezavisan položaj, a u filmu je to najeksplicitnije prikazano u sceni na samome kraju, kada Yul Brynner (tada etablirana holivudska zvijezda) i Sergej Bondarčuk (jedan od značajnijih sovjetskih glumaca i režisera) razgovaraju o tome kako će oboica biti najsretniji kada rata više nebude bilo. Ova scena je također, na određen način, održavala i Titova mirnodobska stremljenja koja su bila važan aspekt cjelokupne vanjske politike. Pored ovoga vanjskopolitička strana ogledala se i u angažovanju većeg broja stranih glumaca.⁴³

U ovom segmentu, također je pokazan izvjestan balans u smislu da je bilo glumaca sa obje strane „gvozdene zavjese“. Najviše ima Nijemaca i Italijana, što je i razumljivo, jer je u pitanju međunarodna koprodukcija.

Upravo u ovom međunarodnom glumačkom odabiru i koprodukcijskom aranžmanu mogu se očitati i ambicije i očekivanja političkog vrha u pogledu predstavljanja zemlje, kao i podizanja njenog ugleda u svijetu. Ovakav stav ne izgleda nerealno, pogotovo kada se ima u vidu da je film izvezen u preko 80 zemalja. Na taj način „filmski marketing“ koji se temeljio na humanoj i hrabroj borbi Jugoslavenskih partizana, a koje su, između ostalih predstavljale i vodeće svjetske filmske zvijezde tog vremena, djelovao je kao vrlo pogodno sredstvo koje se bez većih problema uklapalo u jedan širi vanjskopolitički diskurs.

⁴²Kuljić, T., *Kultura sećanja, Čigoja štampa*, Beograd, 2006., str. 293.

⁴³Zvijer, N., *Ideologija i vrednosti u jugoslovenskom ratnom spektaklu: prilog sociološkoj analizi na primeru Bitke na Neretvi* Veljka Bulajića, *Hrvatski filmski ljetopis* 57/58, 2009., str. 36

3.8. Najava filma „Bitka na Neretvi“

Film „Bitka na Neretvi“ je imao mnoge najave tokom skoro dvije godine snimanja. Istoimeni film je prvenstveno trebao napraviti razliku između ratnog filma i filma o ratu. Rat je pokretač spoljne akcije širokog zamaha, dok se u drugoj smatra svjedočanstvom o doživljenom svijetu čovjeka, koji je povrijeđen ili uništen nasiljem rata.

„Bitka na Neretvi“ reditelja Veljka Bulajića je predstavljen bolom i krvlju istkane freske nevolje koju je rat nametnuo nedužnim ljudim. Ali, istovremeno, Neretva je i dramatično svjedočenje o čovjekovom trijumfu na slijepim silama vatrene smrti.⁴⁴

Epska snaga Bulajićevog filma izvire eruptivnom snagom iz mozaika slika i prizora koji afirmišu spremnost naroda da se suprostavi uništenju. Po tome je „Bitka na Neretvi“ izrazito nacionalan film, efikasno inspirisan narodnim duhom, psihologijom i etikom. On je podatak više o našoj historijskoj sudbini i našem historijskom biću.

Ono što je bitno istaći, jeste činjenica da je režija Veljka Bulajića zračila autorativnom superiornošću. To je znalčki, stvaralački i zanatski poduhvat u kome se sintetišu vrlo bogato autorovo i ljudsko umjetničko iskustvo.

Već sami tehnički podaci o realizaciji filma su dovoljni da dokažu složenost i opasnost poduhvata na koji se Veljko Bulajić odvažio.

⁴⁴Oslobođenje, List socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, 1. decembar 1969., str. 7.

3.9. Pikaso i „Bitka na Neretvi“

U početku razvoja filmske industrije filmski plakat je bio jedina reklama. Koliko su filmski plakati bili važni u promociji filma ukazuje i to da su ih osmišljavali najpoznatiji svjetski slikari poput Pabla Pikasa ili Salvadora Dalija.

Pablo Pikaso za svojeg je dugog i plodnog života stvorio oko 30.000 umjetnina, ali od te impresivne brojke samo su dva filmska plakata. Jedan je uradio za španski film „Andaluzijski pas“ iz 1929. godine, a jedan za film „Bitka na Neretvi“ iz 1969. godine.

Priča o plakatu za film „Bitka na Neretvi“ počinje 1964. godine Monte Karlu, gdje je dokumentarni film Veljka Bulajića „Skoplje 63“ koji je dobio Zlatnu nimfu za najbolji televizijski film u svijetu. Predsjednik žirija bio je akademik Marcel Achard i za vrijeme Festivala stanovao je kod Pikasa, jer su bili prijatelji. Marcel je ispričao Pikasu da je odgledao fantastičan film, koji je i Pikaso kasnije gledao.⁴⁵

Pikaso je došao na završnu svečanost festivala i čestitao Veljku Bulajiću. Nekoliko godina kasnije Bulajić je Pikasovom agentu u Parizu predložio da zamoli Pikasa da napravi plakat za film „Bitka na Neretvi“.

Kako je Bulajić i slutio, španjolski umjetnik nije pristao od prve. Tražio je najprije da mu se pošalje gotov film, da vidi što se potpisuje. Iako film nije bio gotov, redatelj je uspio skupiti sat i pol materijala koji se mogao poslati Pikasu. Dva mjeseca nakon što je dobio materijal, Pikaso javlja kako je dovršio plakat dugačak 108 i širok 52 centimetra. Bilo je to u zrelijoj fazi njegovog stvaralaštva, četiri godine prije smrti. Pikaso je tada imao 84 godine. Plakat nije želio naplatiti, a Bulajić mu je kao zahvalu poslao 12 boca najboljeg vina sa područja bivše države za koje je znao da ga umjetnik voli. Pikaso je, uz original dopustio samo 80 otisaka tog plakata.⁴⁶

Motiv za plakat za film Veljka Bulajića Pikaso je preuzeo sa svoje slike „Otmica Sabinjanki“ koja se danas nalazi u Muzeju lijepih umjetnosti u Bostonu, a naslikao ju je dvije godine prije nego što je nastao plakat. „Otmica Sabinjanki“ je priča iz antike o tome kako su Rimljani, u nedostatku žena u godinama za brak, krenuli u otmicu

⁴⁵Slobodna Bosna, 17.06.2010. str.6

⁴⁶Jutarnji list, 22.03.2013. str.7.

Sabinjanki. Slika obuhvaća najdramatičniji trenutak, onaj u kojem se zbiva silovita, apokaliptična borba između konjanika sa mačem i pješaka naoružana nožem. Zanimati borbom ne primjećuju da gaze ženu sa djetetom. Da je riječ o motivu iz antike, umjetnik je naznačio i hramom u pozadini.⁴⁷

Za „Bitku na Neretvi“ Pikaso je napravio crveni plakat sa crnim likovima iznad plakata stoji naziv filma na francuskom i prepoznatljiv potpis umjetnika: ukoso nakrivljena slova sa podvučenom linijom ispod. Ispod je i naziv filma na engleskom, talijanskom, njemačkom i kineskom, gdje se umjetnik igra sa tipologijom slova.

Pikaso tada nije mogao ni slutiti da će ovaj ratni spektakl, oko čije se sukcesije vode polemike, biti jedan od najgledaniji filmova svih vremena.

Prije premijere filma razvila se rasprava o tome kome će pripasti plakat. Bilo je ideja da bude u Saveznoj skupštini, u Izvršnom vijeću ili u Titovom kabinetu. Plakat je ipak zadržao Veljko Bulajić jer ga je i „platio“.

Slika 2. Bulajić i plakat za film „Bitka na Neretvi“

⁴⁷Isto, str.8

3.10. Premijera filma

Kao što je već ranije i navedeno, danima se pisalo o premijeri filma Bitka na Neretvi, a stvarnim problemima u bivšoj SFRJ se veoma malo pisalo. Prema naslovima, stvara se utisak da su mediji u to vrijeme „imali zadatak“ da prebace malo „lopticu“ sa stvarnih problema koji su se dešavali na one „važnije“.

Dok je svijet pisao u najvećem zabilježenom zemljotresu u Banja Luci gdje su desetine hiljada ljudi ostali bez svojih domova, u Oslobođenju su se mogli vidjeti naslovi „Ljepotica u centru grada“, „Udruživanje u Kinematografiji“, „Dolaze Sofija Loren i Roman Polanski“ i sl.

Upravo je 25. novembra 1969. godine na naslovnici Oslobođenja osvanuo naslov „Dolazi Sofija Loren i Roman Polanski.“ Prema navodima časopisa Oslobođenje je pisalo da je sasvim izvjesno da će svjetskoj premijeri filma „Bitka na Neretvi“ u Sarajevu prisustvovati Sofija Loren i reditelj Roman Polanski.⁴⁸

Inače, pripreme za svjetsku premijeru su se tih dana privodile kraju. Prije same premijere filma se prijavilo 190 domaćih i oko 100 stranih novinara i filmskih kritičara.

Glavni grad Bosne i Hercegovine je svečanije nego ikada proslavio Dan Republike - 29. Novembar. Na sam praznik na peron Nove željezničke stanice je doputovao plavim vozom Josip Broz Tito sa suprugom Jovankom, predsjednikom Savezne skupštine Milentijem Popovićem, predsjednikom Savezne konfederacije Socijalističkog saveza Veljkom Milatovićem i članom Predsjedništva SKJ Cvijatinom Mijatovićem.⁴⁹

Premijera filma „Bitka na Neretvi“ premijerno je prikazana 29. Novembra 1969. u novotvorenoj dvorani KSC „Skenderija“ u Sarajevu.

⁴⁸Oslobođenje, List socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, 25 novembar 1969., str. 5.

⁴⁹Oslobođenje, List socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, 30. novembar 1969., str. 4.

Slika 3. Originalna pozivnica

Bitka na Neretvi se predstavljala kao humana priča o humanoj bici. Tačnije, jedan takav, gdje je došla do izražaja opštenacionalna odbrana, trebala se izraziti jednim filmom kao što je „Bitka na Neretvi“.

U filmu ima dosta epizoda koje vjerno odražavaju ono što je bilo. Detalji svi naravno nisu obrađeni, ali u cjelini film vjerno prikazuje jednomjesečnu borbu koju su vodili, stalno opkoljeni. Poseban značaj u filmu se naglašava da je upravo ova vojska zadala definitivni udarac kvislinškim trupama, u prvom redu četnicima koji su bili i pristalice izbjegličke vlade u Londonu i borili se pod komandom Draže Mihajlovića.

Bitka za ranjenike koja je tema ovog filma, za narod je bila od ogromnog značaja. U filmu su prikazani ljudi koji dobrovoljno stupaju u vojsku, prikazana su djeca, omladina i stariji, svi su oni gajili međusobno drugarstvo. I to drugarstvo među svima, bilo da se radilo o rukovodiocima ili običnim borcima, razvijalo se do vrha, do vrhovnog štaba. To je, bez obzira na žrtve, stvaralo ogromni moral. Jer, svaki onaj koji je bio ranjen znao je da će se o njemu voditi računa koliko je to najviše bilo moguće.

U filmu su se prenijeli mnogi aspekti borbe. Upravo zbog hrabrosti, ponekad se povećavao broj ranjenika. Ponekad su dvojica ili trojica ginula da bi spasili jednog ranjenika. To je bila jedna značajna karakteristika ratovanja. Ni u najtežim situacijama nisu napuštali ranjenike i mislili su o zdravim ljudima. Upravo je ta briga o ranjenicima bila najjači moralni faktor koji je igrao ogromnu ulogu.

Ova filmska epopeja se prikazala u tek novoizgrađenom objektu „Skenderija“ u prisustvu predsjednika Tita, njegove supruge Jovanke Broz i velikog broj istaknutih jugoslovenskih ličnosti društvenog i političkog života, zatim mnogih poznatih filmskih i

drugih umjetnika i građana. U Skenderiji je prisustvovalo tri hiljade gledalaca, što je predstavu ovog filmskog spektakla u dvorani Skenderija činilo još impozantnijom.

Slika 4. Veljko Bulajić, Karlo Ponti i Silva Koščina na prijemu

Pored predsjednika Tita i njegove supruge Jovanke Broz svjetskoj premijeri „Bitka na Neretvi“ su prisustvovali Cvijetin Mijatović, Džemal Bijedić, Nijaz Dizdarević, Đuro Pucar, Hamdija Pozderac i mnogi drugi.⁵⁰

Pred impozantnim auditorijem prikazan je filmski spektakl u kojem je obrađena jedna od najznačajnijih bitaka narodnooslobodilačkog rata. Poslije završetka filma dvoranom se prolomio aplauz.

Cijela domaća štampa 1. i 2. decembra 1969. naširoko izvještava o fantastičnom aplauzu 3.000 ljudi poslije projekcije i o prijemu koji je Tito potom priredio za filmsku ekipu i odabrane goste. Također sarajevsko Oslobođenje od 1. decembra je objavilo da je Jovanka Broz tokom cijelog filma plakala, a na trenutak zagrljaja dvoje partizanskih tifusara Nade i Nikole (Milana Dravić i Oleg Vidov) zajecala. Navodno je i samog Tita naročito dirnula scena u kojoj dječak-siroče pljuje partizanskog deminera Vladu (Brynner) koji je srušio most preko kojeg je trebalo da pređu ranjenici.

⁵⁰Oslobođenje, List socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, 30. novembar 1969., str. 2.

U novinskim izdanjima mogle su se naći i primjedbe veterana NOB-a kako je film predugačak (175 minuta), ali nakon što Tanjug 3. decembra objavljuje intervju sa Brozom u kome izjavljuje da Neretva nije predugačak film, žalbe su utihnule.

Nakon premijere, film „Bitka na Neretvi“ je rušio rekorde gledanosti. Film je prikazan u 80 zemalja svijeta, a 350 milijona gledatelja uvrstilo ga je među najgledanije filmove evropske kinematografije. Prema broju gledatelja u Japanu, Norveškoj, Meksiku, Egiptu, Brazilu, Poljskoj i Finskoj 1972. film je bio rekorder. U Parizu i Milanu film je prikazivan šest mjeseci, a u Ateni godinu dana. Glumci iz filma višestruko su nagrađivani: Sylva Koscina primila je talijansku nagradu David, Hardy Kruger dobio je državnu nagradu Njemačke i nagradu grada Berlina, Franko Nero nagradu talijanske filmske kritike... Film je osvojio 14 vodećih međunarodnih filmskih nagrada (Ottawa, Sidney, Melbourne, Roma, Stokholm...) ⁵¹

⁵¹Dnevni list, 16.09.2007. str.23.

Slika 5. Predsjednik Tito sa protagonistima „Neretve“ nakon premijere

3.11. Prijem Bitke na Neretvi

S obzirom da je Bitka na Neretvi dobila podršku od raznih nivoa vlasti, na početku film je pozdravljen sa procjenom uzrokovane veličini samog projekta.

Glavni gost na premijeri održanoj u Sarajevu, na nacionalni praznik, Dan državnosti (novembar 29, 1969), bio je Tito, koji nakon gledanja filma izjavio: „Druže Bulajić obavio si taj zadatak izuzetno i mogu reći da je sve postignuto što smo očekivali od tebe. „Nakon što je film ušao u kina Bulajić je pokušao da postigne veću gledanost intenziviranjem promocije filma.⁵²

Nešto neočekivano, prve oštre kritike dolaze od filmskog kritičara vodećeg dnevnog lista Politika, Milutina Čolića. On je uložio mnogo truda da pronađe dobre elemente u

⁵²Tirnanić, B., Psihologija i filozofija pirotehničkog pogleda na svet i istoriju, Sineast 10, 1969/1970., str. 83.

Neretvi i zaključio da su gledaoci dobili „film velikog vanjskog formata, ali ne sasvim odgovarajući način i mentalitet i film nižeg unutrašnjog značenja.“

Bogdan Tirnanić prvo je ukorio Bulajić rekavši da su filmovi Živojina Pavlovića mogli biti snimljeni od strane Dimitrija Ljotića, a zatim u potpunosti dekonstruirati Neretvu, definišući akcije sadržaja na uštrb kvaliteta priče kao glavni problem.⁵³

Mira Boglić, kritičar iz Zagreba je bila i gruba primjećujući „nedostatak logičke veze“ i brojne neobjašnjive važne historijske detalje kao što je razlog za dizanje u vazduh mosta na Neretvi.

Ubrzo nakon što je bilo jasno da želja da Neretva bude kao najpopularniji film u očekivanja velikog uspjeha na međunarodnom tržištu nije ispalo i da je pozvao mnogo neugodnih pitanja za Bulajića o budžetu filma.

Ovo pitanje je izazvalo skandal u vezi sa TV raspravom Big (skupim) projektima u jugoslovenskoj kinematografiji koji je snimljen, a zatim zabranjen u Zagrebu 1975. godine, 6 godina nakon premijere Neretve.

Govornici su indirektno prozvali Bulajića u grupi direktora koji su pravili skupe filmove na osnovu nerazvijenog scenarija.

Postoje indicije da je zbog bezobzirne potrošnje u Neretvi Bulajić nije dobio priliku da uputi sljedeći partizanski spektakl Sutjeska, koja je poznata po svom prvom asistentu iz Neretve.

Ipak, ne može se reći da Neretva nije pomogla međunarodnu afirmaciju Jugoslavije. Film je izvezenu 80 zemalja, a popularizirao je partizanski dostignuća. Neretva je skoro osvojila Oscara za najbolji film na stranom jeziku, gubi od grčkog filma „Z“, autora Coste Gavrasa.

Ljubiša Samardžić smatra da Neretva nije dobila Oskara samo zato što je film došao iz relativno male komunističke zemlje.

⁵³Tirnanić, B., Psihologija i filozofija pirotehničkog pogleda na svet i istoriju, Sineast 10, 1969/1970., str. 84.

Kada je u pitanju uspjeh filma u svom vremenu, čini se da kritičari nisu imali milosti za Bulajića zbog pretencioznosti i skupoća projekta. Zanimljivo je međutim, da država nije sprečila demistifikacija Neretve, omogućavajući rasprava o:

- granicama i
- svrsi projekta.

Na kraju, i pored očiglednih nedostataka Bitke na Neretvi, postala je važan kulturni artefakt Titove Jugoslavije, svakako onaj koji su oblikovali percepciju partizanskog pokreta u narednim decenijama.

3.12. Zamalo do „Oskara“

Film „Bitka na Neretvi“ smatra se za najbolji i najskuplji film koji je snimljen u Jugoslaviji. Film je postigao veliki međunarodni uspjeh, osvojio je brojne nagrade, a 1970. godine nominovan je za Oskara.

U intervjuu za Bosanskohercegovački magazin „Slobodna Bosna“ Bulajić kaže: „Oskara smo izgubili sa malom razlikom. Nismo znali pravilnik, pa tako „Bitka na Neretvi“ nije prikazana u Londonu, gdje je bilo šezdeset članova američke filmske akademije. Nije ni u Japanu, jer nismo znali da tamo postoje planovi Akademije. A ekipa filma „Z“ Coste Gavrasa, koji je te godine osvojio Oskara za najbolji film na stranom jeziku, to je znala. Naravno da su tamo i dobili glasove.“

Međutim, postoje i mišljenja da je razlog zbog čega „Bitka na Neretvi“ nije dobila Oskar od strane Američke filmske akademije taj što je film dolazio iz komunističke države.

Još jedno veliko priznanje za film dobiveno je 2010. godine. Žiri Međunarodnog festivala u Moskvi, odlučio je „Bitku na Neretvi“ uvrstiti među deset najznačajnijih filmskih ostvarenja snimljenih o II svjetskom ratu, u konkurenciji 120 filmova svjetske

kinematografije. Uz Neretvu među prvih deset filmova u toj selekciji našli su se i Most na rijeci Kwai, Najduži dan, Gori li Pariz, Carstvo Sunca...⁵⁴

⁵⁴Slobodna Bosna, 17.06.2010. str.55

4. BITKA ZA „BITKU NA NERETVI“

4.1.Bitka na Neretvi- bosanski ili hrvatski film?

Izjava redatelja Veljka Bulajića da „Bitka na Neretvi“, najveći filmski ratni spektakl jugoslavenskog prostora, službeno pripada hrvatskoj kinematografiji te da će se kao takav na međunarodnoj sceni prikazivati kao film hrvatskih autora, izazvala je oštru reakciju filmskih radnika u BiH.

Direktor JP „Filmski centar Sarajevo“ Adis Bakrač suprosvjedočava se Bulajiću tvrdeći da je „Bitka na Neretvi“ bosanskohercegovački film, snimljen u produkciji „Bosna filma“ iz Sarajeva 1969. godine. Time je prema riječima Bakrača, „Filmski centar Sarajevo“ i vlasnik filma kao i producentskih prava, kao pravni nasljednik produkcija „Sutjeska filma“ i „Bosna filma“.

Prema riječima Bakrača prava na film „Bitka na Neretvi“ su nesporna i pripadaju BiH. Kada su u pitanju prava autora, ona su regulirana Zakonom o autorskim pravima i ne zadiru u pravo vlasništva i producentska prava filma. Također Bakrač ističe da je Filmski centar Sarajevo radio na restauraciji filma „Bitka na Neretvi“, te da će gledaoci u BiH, a i šire biti u prilici vidjeti film u potpuno novom izdanju u HD formatu koji odgovara standardima svjetske distribucije.⁵⁵

Film se našao u međuprostoru potpuno međunarodno nezaštićen tvrdi Bulajić te dodaje da je kao autor odlučio uz konsultaciju sa pravnim službama i sa Komisijom UNESCO-a da se ovo djelo tretira kao film hrvatske kinematografije. U intervjuu koji je dao za Dnevni Avaz od 10. 03. 2013. godine Bulajić kaže da je izvršni producent i organizator produkcije „Jadran film“ te da je logično da film bude praćen kao autorsko djelo ovog filmskog centra. Bulajić tvrdi da je kao autor imao samo ugovor sa „Jadran filmom“, te da niko nikom ne oduzima nikakava prava. Ova odluka ne znači da Bosna nije učestovala, njeni filmski radnici i da nisu dali svoj doprinos.

⁵⁵Dnevni Avaz, 10.03.2013. str.15

Usljed burnih rasprava Sarajevo je 12. 03. 2013. godine podsjetio predsjednik Uprave „Jadran filma“ iz Hrvatske Vinko Grubišić koji je za „Dnevni avaz“ kazao kako je tu da bi „riješio nesuglasice do kojih nije trebalo ni doći“. Dogodio se vrlo neprijatan nespোরазум. Ne daj Bože da „Jadran film“ uzurpira nečija prava, štitim naša prava koja su davno zapisana, ali ona nisu suprotna pravima „Bosna filma“. Prilikom svoje posjete istako je da ima fantastičnu saradnju sa direktorom JP „Filmskog centra Sarajevo“ Adisom Bakračom te da je cijeli slučaj zapravo eho teme unutar hrvatske filmske zajednice o autorskim pravima o kojoj se u tamošnjim medijima piše mjesecima te da je, nažalost, sve krenulo u pogrešnom smjeru, u bitku za vlasništvo. Također Grubišić tvrdi da u „Jadran filmu“ nisu „Bitku na Neretvi“ okarakterisali kao hrvatski film.⁵⁶ Film je međunarodni projekat sa više producenata. Redatelj Bulajić je u većini slučajeva sa pravom nezadovoljan šta se dešava sa njegovim filmovima u kontekstu autorskih prava. Međutim to nema veze sa producentским pravima. Ali, napravio se spoj svega i svačega pa je cijela stvar postala odjednom i grabež za vlasništvo, ali i politička tema.

Predsjednik Uprave „Jadran filma“ Vinko Grubišić istako je da je stvar vrlo jasna i jednostavna: „Bitka na Neretvi“ je i bosanski, ali i hrvatski film. Mi ne vodimo nikakvu bitku za „Neretvu“, nego nas taj film kao i rijeka spaja, a ne razdvaja.⁵⁷

JP „Filmski centar Sarajevo“ podiglo je tužbu protiv Bulajića zbog nezakonitog prisvajanja filma „Bitka na Neretvi“ kao i nezakonite prodaje filmova „Bitka na Neretvi“ i „Kozara“. Tužba je podnesena 27. juna pred Općinskim sudom u Sarajevu.

Ovim postupkom „Filmski centar“, kao vlasnik imovinskih prava nad kulturnim ostvarenjima „Bitka na Neretvi“ i „Kozara“, koja su nastala u produkciji preduzeća „Bosna film“ i „Sutjeska film“, traži od suda u Sarajevu da zabrani Bulajiću zaključivanje ugovora sa trećim licima.

„Filmski centar Sarajevo“ pravni je nasljednik preduzeća „Bosna film“ i „Sutjeska film“ i stoga polaže i sva imovinska prava za kulturna ostvarenja nastala za vrijeme zajedničke države.⁵⁸

⁵⁶Dnevni Avaz, 13.03. 2013. str. 11.

⁵⁷Isto, str.12.

⁵⁸Dnevni Avaz, 03.07. 2013. str. 10

Direktor „Filmskog centra Sarajevo“ Adis Bakrač tvrdi da posjeduje dokaze koji potvrđuju da je film „Bitka na Neretvi“ bosanskohercegovački te traži od Bulajića obeštećenje na ime naknade materijalne štete zbog neovlaštene prodaje ovih naslova. Bakrač naglašava da su Bulajićeve tvrdnje i svojatanje velikih ostvarenja, odnosno prisvajanje kulturnih filmova hrvatskoj kinematografiji, apsolutno neutemeljene. Da je kojim slučajem ovaj film nagrađen nekom filmskom nagradom, ona bi bila uručena producentu. A to je u ovom slučaju preduzeće „Bosna film“.

„Filmski centar Sarajevo“ posjeduje originalnu dokumentaciju koja potvrđuje da su filmovi „Bitka na Neretvi“ i „Kozara“ bosanskohercegovački. Originalni primjerci ugovora na uvid su ponuđeni i ekipi „Dnevnoga avaza“ te su isti i objavljeni u navedenom listu 03.07. 2013. godine.

Direktorica Kinoteke BiH Devleta Filipović također je Dnevnom avazu ponudila faksimil ugovora, koji je Bulajić potpisao sa „Bosna filmom“ a u kojem jasno stoji da je ova kuća glavni producent, dok je „Jadran film“ imao koproducentski udio. Samim time Bulajićeva izjava da je jedini ugovor potpisao sa „Jadran filmom“ iz Hrvatske je demantovana.

Originalni ugovor danas se čuva u Arhivu BiH, a primjerak u Kinoteci BiH, u kojem postoje klauzule koje svjedoče da je „Bosna film“, između ostalog kreditnim sredstvima platio dio ekipe filma. Prema riječima Devlete Filipović ovi ugovori dokazuju ko je glavni producent filma. Bulajić je uzeo pare, tri honorara, prilikom potpisivanja ugovora nije tražio nikakav postotak od prodaje pa nije ni jasan razlog njegove pobune.⁵⁹

Ugovor koji je Bulajić potpisao sa „Bosna filmom“ jedan je od dokaza da je „Bitka na Neretvi“ bosanski film, a to je dokazano i sukcesijom (aprila 2001. god.) koja regulira prava na film. Taj dokumen je od velike važnosti i mora da se poštuje. Sve države ga moraju implementirati, u duhu povelje UN-a, i u skladu sa međunarodnim pravom i normama međunarodne arhivske struke.

Nakon što je „Filmski centar Sarajevo“ tužio hrvatskog redatelja Veljka Bulajića, koji je režirao kulturna ostvarenja „Bitka na Neretvi“ i „Kozara“, zbog neovlaštene prodaje

⁵⁹Dnevni Avaz, 14.03. 2013. str. 11

prava, uslijedila je reakcija redatelja, koji je najavio da će tužiti „Filmski centar“ pred sudom i organima Evropske unije. U intervjuu za agenciju Anadoluja Bulajić je poručio da će zatražiti zaštitu pred UNESCO-om, i to sve zbog „kriminala i lopovskog posla“.

Prema riječima Bulajića „Bosna film“, odnosno „Filmski centar Sarajevo“ bavi se jednim kriminalnim, lopovskim poslom i prodaje film „Bitka na Neretvi“ preko agenata u Sloveniji. Uzimaju novac i stavljaju ga u privatne džepove. Bulajić tvrdi da se u Hrvatskoj pokreće i pitanje gdje je taj novac koji se već 10 do 15 godina naplaćuje. Spominje se cifra od oko 60 000 eura. U nadležnom ministarstvu u BiH kažu da nemaju nikakvih informacija o tome. Moj zastupnik „Adria film“ je samo jedanput prodao „Bitku na Neretvi“ da bi napravio kopiju filma, jer je film tokom HDZ-ove vlasti neformalno bio zabranjen u Hrvatskoj i nigdje nije prikazivan. Ja nikad nisam potpisao nikakav ugovor, kako tvrde, nikad nisam distribuirao film. Ali, uvjeren sam da kriminal i lopovluk rade drugi, istakao je Bulajić.

Slučaj ide pred Europsku komisiju tvrdi Bulajić, radi zaštite autorskih prava hrvatske nacionalne kinematografije. Dakle tužba ide protiv „Filmskog centra Sarajevo“. Također, odvjetnički ured Hraste u Zagrebu podići će tužbu i protiv „Jadran filma“ koji nije zastitio Hrvatske interese.

Bulajić također tvrdi kako je u više navrata pozivao čelništvo „Filmskog centra Sarajevo“ da dođu u Zagreb na sastanak i da pokažu dokumente na koje se pozivaju. Izbjegavaju sastanak, ne dolaze iako sam ja htio pružiti ruku i naći riješenje, odnosno ispraviti stvari koje su se događale. Bulajić optužuje ljude iz „Filmskog centra Sarajevo“ da uzimaju po 2000 eura za prodaju filma kojeg je radio i stavljaju novac u džep a da niko ni u BiH ne zna gdje je taj novac.

Tužbu iz Sarajeva Bulajić vidi kao „zamađljivanje situacije, zavaravanje Bosne i bosanskog kulturnog i političkog miljea“.

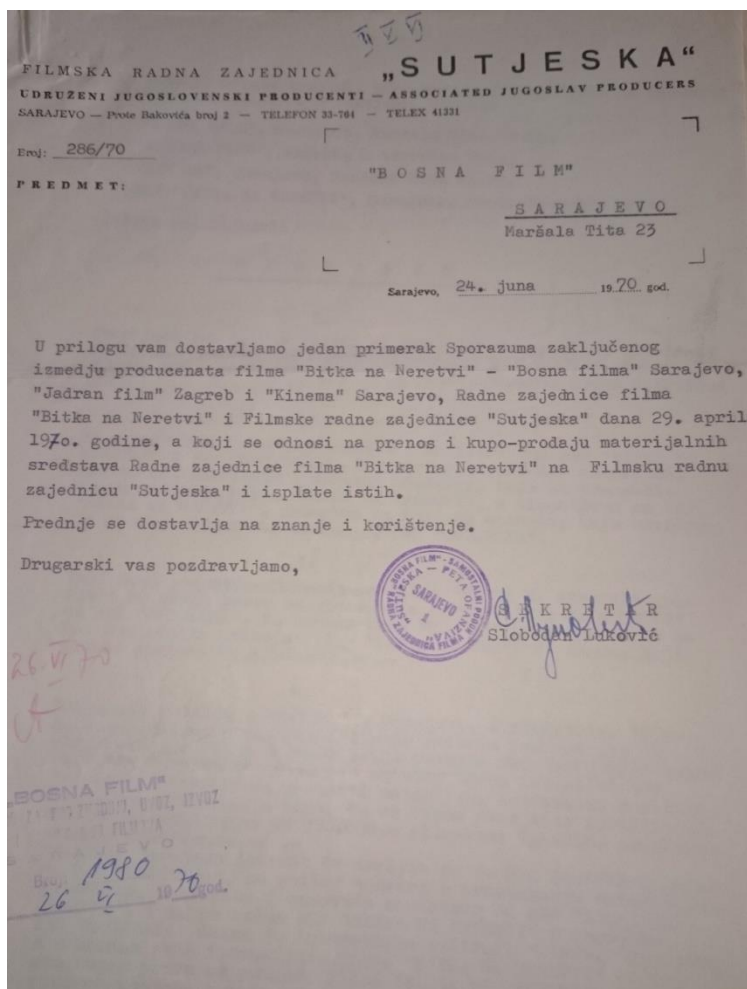
Sa druge strane Bakrač poručuje da se ne boji suda i da jedva čeka da vidi Bulajićeve tužbu za koju nema nikakve osnove. Bakrač, redatelj mlađe generacije sa brojnim međunarodnim nagradama, tvrdi da Bulajić nastoji cijelo vrijeme u slučaj uvući Hrvatsku i nametnuti se tamošnjoj javnosti. Dakle, sve su to Bulajićeve želje i mašte kako se domoći filma „Bitka na Neretvi“ i dopasti se hrvatskoj javnosti. Projekat filma

„Bitka na Neretvi“ producirala je, finansirala i vodila „Bosna film“, preduzeće iz Sarajeva, preduzeće za promet i proizvodnju filmova. „Bosna film“ je potpisnik ugovora gdje je Bulajić angažiran kao redatelj na filmu.

4.2. Zajednički film

Postoje mnoge rasprave čiji je film ustvari, međutim, prema dokumentima iz Arhive Bosne i Hercegovine, može se vidjeti da je to u suštini bio zajednički projekat između „Bosna film“ iz Sarajeva, „Jadran film“ iz Zagreba, „Kineme“ iz Sarajeva, Radne zajednice filma „Bitka na Neretvi“ i Filmske radne zajednice „Sutjeska“. Takođe, 29. aprila 1970. godine postoji dokument na koji se odnosi prenos i kupoprodaja materijalnih sredstava Radne zajednice filma „Bitka na Neretvi“ na Filmsku radnu zajednicu „Sutjeska“ i isplata istih.

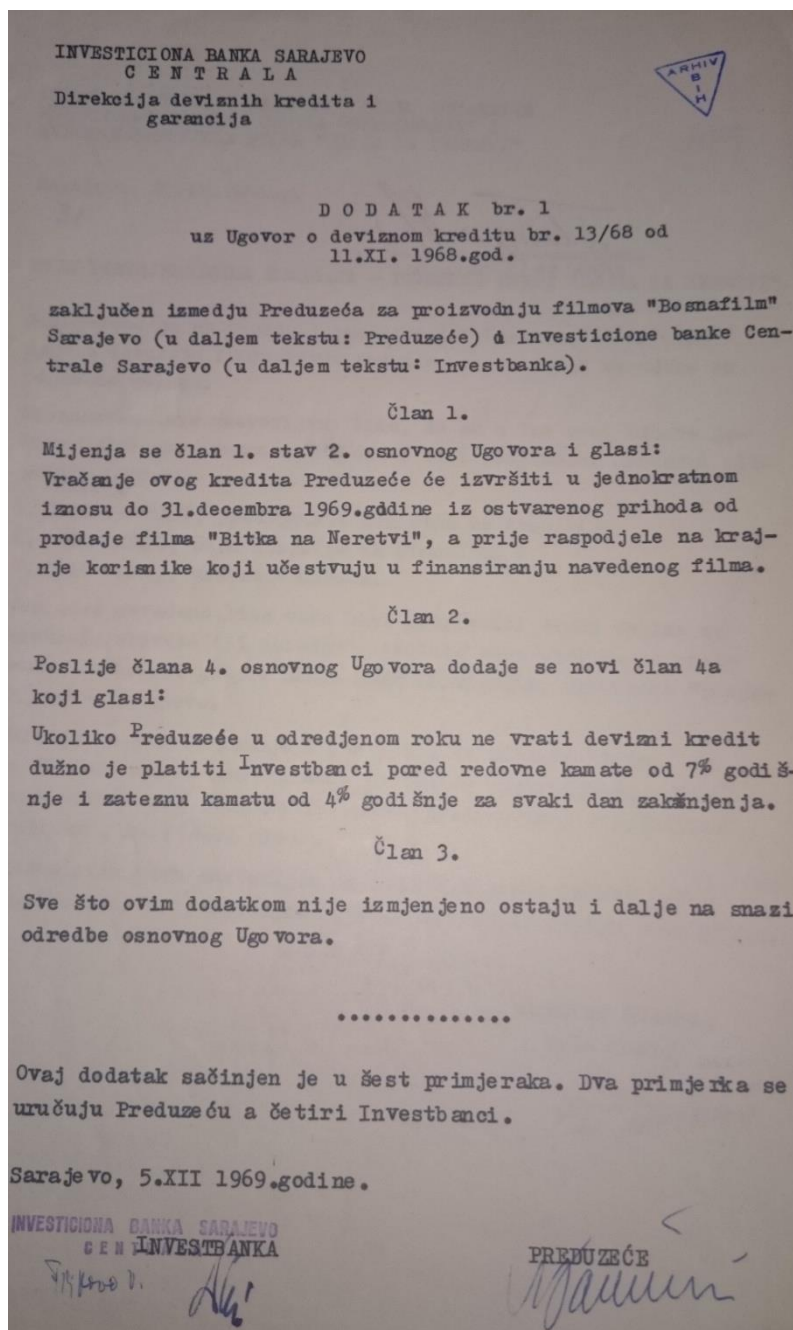
Slika 6. Prenos i kupoprodaja materijalnih sredstava⁶⁰

Da su zajednički finansirali film pokazuje dodatak na Ugovoru o deviznom kreditu br. 13/68 koji je zaključen između Preduzeća za proizvodnju filmova „Bosna film“ Sarajevo i Investicione banke Cenralne Sarajevo. Iz ugovora se može tumačiti da su u to vrijeme „Bosna film“ iz Sarajeva, „Jadran film“ iz Zagreba, „Kineme“ iz Sarajeva digli kredite u cilju finansiranja filma „Bitka na Neretvi“.

⁶⁰Arhiv Bosne i Hercegovine, Sporazum o prenosu i kupoprodaji materijalnih sredstava, Filmska radna zajednica „Sutjeska“, 1970. godine, br. 10/69.

Slika 7. Ugovor o finansiranju filma od strane „Bosna film“ Sarajevo⁶¹

Postoji još dokaza da to nije film isključivo Veljka Bulajića, odnosno Hrvatske. Bosna Film je angažovala Veljka Bulajića za rad na realizaciji filma „Bitka na Neretvi“, u

⁶¹Arhiv Bosne i Hercegovine, Ugovor o deviznom kreditu br. 13/68, Investiciona banka Sarajevo – Centrala, 1968. godine, br. 10/69.

okviru samostalnog pogona Bosna filma u kojoj angažovani preuzima dužnosti i obaveze radnog mjesta reditelja filma.⁶²

Međutim, poslije premijernog prikazivanja filma su se pojavile određeni problemi po pitanju čiji je film. Jadran filmu smatra da je svaki film, kao i svako umjetničko djelo od onoga ko mu je autor, a tek onda i onoga ko ga je ustvari realizovao.

Upravo zbog takvih previranja između dvije strane, na 17-tom Festivalu jugoslovenskog igranog filma u Puli tokom 1970. godine, gdje je „Bitka na Neretvi“ i otvorila istoimeni festival, nije ga prijavila niti jedna od tadašnjih republika kao svoj. Međutim, nisu ga koprodukcije ni smjele prijaviti iz razloga što je to u suštini bio udruženi jugoslovenski film. Međutim, u kompletnu priču se uplela i Srbija, gdje takođe smatra da je svojevremeno film „Bitka na Neretvi“ objedinio gotovo sve finansijske i stvaralačke potencijale kinematografije u Jugoslaviji.

I tada, pa i danas su se pokrenula mnoga pitanja po pitanju filma „Bitka na Neretvi“. Međutim, možemo konstatovati da će zbog okolnosti nastajanja istoimenog filma, određenih međunarodnih potpora mnogi svojatati film „Bitka na Neretvi“, dok se ne dokaže suprotno.

⁶²Arhiv Bosne i Hercegovine, Ugovor o angažovanju reditelja filma između Bosna filma i Veljka Bulajića, Bosna film, 1967. godine, br. 10/69.

5. ZAKLJUČAK

Obavljajući istraživanja i prikupljajući građu za ovaj rad, primjetio sam da je u toku agresije na BiH od 1992. do 1995. u velikoj mjeri uništena arhivska građa. Prilikom obrade teme „Bitka na Neretvi – čiji je to film?“ nastojao sam u što je moguće većoj mjeri doći do arhivske građe, koja bi mi omogućila da što preciznije prikažem dešavanja u vezi filma i da u konačnici ponudim adekvatan odgovor na pitanje čiji je film „Bitka na Neretvi“. Sama nebriga oko kulturnog naslijeđa dovela je do toga da su filmske role prilikom restauracije zgrade Doma kulture u Jelićevoj ulici u Sarajevu majstori bacili u smeće.

Nakon skoro pedeset godina od premijernog prikazivanja „Bitke na Neretvi“ film i danas plijeni ogromnu pažnju. Na prvi mah, nekako nam se čini da je u filmu riječ o nekoj velikoj, ogromnoj bici. Međutim, kad se pogleda realno, u filmu „Bitka na Neretvi“ nema više od petnaestak minuta rata. Postoji akcija na Makljenu, potom Prozor i par minuta obračuna sa četnicima na kraju filma. To je nekako najmanje moguće u jednom, da kažem, ratnom spektaklu. Šta je u stvari ratni film? Bulajić je to zamislio da bude priča o sudbinama ljudi u teškim okolnostima, priča o nekoj čežnji za srećom. Ratni film nije akcioni film. Autor ratnog filma mora biti spokojan pred historijom, mora da priča dramu čovjeka. I tu je mislim, ključ uspjeha filma „Bitka na Neretvi“.

U filmu „Bitka na Neretvi“ velika pažnja posvećena je i slici neprijatelja kao bitne odrednice u konstituisanju ideološkog identiteta, gdje je unutrašnji neprijatelj prikazan u mnogo lošijem svjetlu nego strani.

Kao apsolutna suprotnost neprijatelju prikazani su partizani, koji su se ujedno isticali kao simbol Jugoslavenstva, odnosno bratstva i jedinstva. Pored analize slike razmatrani su i nefilmski utjecaji na film, pri čemu treba pomenuti politički vrh zemlje, čiji se uticaj više ogleda u odobravanju gotovo nevjerovatnih sredstava za njegovu realizaciju, nego u direktnom uticaju na sam tok pravljenja filma.

U filmu „Bitka na Neretvi“ vladajuća ideologija se ni u kom pogledu ne dovodi u pitanje. Za film bi se moglo reći da predstavlja jedno čvrsto i koherentno ideološko djelo, u koje su se izvrsno uklapali i određeni nad-ideološki segmenti. Ovdje se prije svega misli na multietničnost i nacionalnu jednakost, koje su kao veoma bitne

vrijednosne orijentacije, najčešće prikazivane preko partizanske vojske, čija je funkcija mahom bila humanistička.

Bitan aspekt ovog filma je njegova „spoljnopolitička uloga“. Politički marketing koji je film odradio na planu vanjske politike djeluje vrlo impozantno, a prije svega se ogleda na promociji zemlje, njene politike i vrijednostima koje je njegovala. Sve ovo su uspješno plasirali strani glumci, koji su, može se opravdano pretpostaviti, bili idealan mamac za publiku na domaćem i stranom tržištu.

Pored marketinške funkcije, film je na jedan indirektan način vjerovatno bio i ogledalo misionarskog položaja Jugoslavije i njene težnje za samostalnim i nezavisnim putem kako na planu vanjske, tako i na planu unutrašnje politike.

Prema svemu sudeći redatelj Veljko Bulajić ostat će usamljen u svojim tvrdnjama da je kultno ostvarenje „Bitka na Neretvi“ hrvatski film te da on pripada hrvatskoj kinematografiji i da će se na međunarodnoj sceni prikazivati kao film „Made in Croatia“.

„Bitka na Neretvi“ u suštini je film svih republika bivše Jugoslavije, a ponajviše tadašnje Republike Bosne i Hercegovine, film je djelo pet produkcijskih kuća i pripada svima. U novonastaloj situaciji očigledno je kako je pozadina svega novac. Tokom pisanja ovog rada Opštinski sud u Sarajevu nije donio presudu u ovom predmetu, tako da pitanje „čiji je ovo film“ i dalje ostaje otvoreno.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arhiv Bosne i Hercegovine, Ugovor o angažovanju reditelja filma između Bosna filma i Veljka Bulajića, Bosna film, 1967. godine, br. 10/69.

2. LITERATURA

- 1) Bianchini, S., Italija i Jugoslavija u kandžama rata - Italijani partizani, Italijani zarobljenici i problem nacionalnog iskupljenja 1943-1945, Filozofija i društvo, Beograd, 1993.
- 2) Boglić, M., Neretva kao legenda i živa slika, Filmska kultura 17, 1970.
- 3) Čolić, M., Bitka na Neretvi, Politika, 1969.
- 4) Đonlagić, A., Bitka na Neretvi – drugo izdanje, Muzej revolucija Bosne i Hercegovine – Sarajevo, NIU „Narodna Armija“ – Beograd, 1979.
- 5) Đonlagić A, Makljen, Sarajevo, 1981.
- 6) Enciklopedija Jugoslavije, svezak II: Četnici u II sv. ratu, Četvrta neprijateljska ofanziva, 1956.
- 7) Fischer - Lichte, E., Theatre, Sacrifice, Ritual: Exploring Forms of Political Theatre, Routledge, New York, 2005.
- 8) Fischer - Lichte, E., The Transformative Power of Performance: A New Aesthetics, Routledge, New York, 2008.
- 9) Goulding, D., Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945-2001, V.B.Z., Zagreb, 2004.
- 10) Hozić Advan, Jablanica u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB
- 11) Jakiša, M., Down to Earth Partisans: Fashioning of YU - Space in Partisan Film,
- 12) Kio, 2010.
- 13) Kladarin Đuro, Slom četvrte i pete ofanzive, 1954
- 14) Klasić H, Juhoslavija i svijet 1968, Zagreb, 2012.
- 15) Kosanović, D., Dvadeset godina jugoslovenskog filma 1945-1965, Savez filmskih radnika i Festival jugoslovenskog filma, Beograd, 1966.
- 16) Kuljić, T., Kultura sećanja, Čigoja štampa, Belgrade, 2006.
- 17) Kuljić, T., Tito, Institut za politicke studije, Belgrade, 1998.
- 18) Mannheim, K., Ideologija i utopija, Beograd, 1978.

- 19) Munitić, R., *Adio jugo - film!*, Centar film, Srpski kulturni klub; Beograd, 2005.
- 20) Mihić Ljubo, *Bitka za ranjenike na Neretvi, kulturno istoriski spomenici i centri za rekreaciju*, Beograd, 1978.
- 21) Petranović, B., *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji I (1941-1945)*, Rad, Beograd, 1983.
- 22) Petranović, B., *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Nolit, Beograd, 1988.
- 23) Petrović, A., *Novi film II, 1965-1970*, Beograd, Naučna knjiga, 1988.
- 24) Popov, N., *Sloboda i nasilje*, Res Publica, Belgrade, 2003.
- 25) Ramet, S., *Three Yugoslavias: State Building and Legitimation, 1918-2005*, Indiana University Press, Bloomington, 2005.
- 26) Stoil, M., *Balkan Cinema: Evolution After the Revolution*, UMI Research Press, 1982.
- 27) Šakić, T., *Hrvatski film klasičnoga razdoblja: Ideologizirani filmski diskurz i modeli otklona*, Hrvatski filmski ljetopis, 2004.
- 28) Šakić, T., *Filmski svijet Veljka Bulajića: poprište susreta kolektivnog i privatnog*, Hrvatski filmski ljetopis, 2009.
- 29) Tirnanić, B., *Psihologija i filozofija pirotehničkog pogleda na svet i istoriju*, Sineast 10, 1969/1970.
- 30) Trga Fabijan, *četvrta i peta neprijateljska ofanziva*, Beograd 1968.
- 31) Tomasevich, J., *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Sveučilišna naklada liber, Zagreb, 1979.
- 32) *Zbornik knjiga, Neretva - knjiga 1*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965.
- 33) *Zbornik radova, Dva desetljeća poslije kraja socijalizma, centar za radničke studije*, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2014.
- 34) Zvijer, N., *Ideologija i vrednosti u jugoslovenskom ratnom spektaklu: prilog sociološkoj analizi na primeru Bitke na Neretvi Veljka Bulajića*, Hrvatski filmski ljetopis 57/58, 2009.

1. Novinski članci

- 1) Dnevni list, 16.09. 2007. str. 24
- 2) Dnevni avaz, 10.03.2013. str. 15; 13.03.2013. str. 11; 03.07.2013. str.10.
- 3) Jutarnji list, 22.03.2013. str. 7.
- 4) Oslobođenje, 1. 12. 1969. str. 2; 1.12. 1969. str. 2; 25.12. 1969. str. 5
- 5) Slobodna Bosna, 17.06.2010. str. 6
- 6) Stav, 24.11. 2016. str.7

POPIS SLIKA

- Slika 1. Četvrta i peta neprijateljska ofanziva
- Slika 2. Bulajić i plakat za film „Bitka na Neretvi“
- Slika 3. Oiginalna pozivnica
- Slika 4. Veljko Bulajić, Karlo Ponti i Silva Koščina na premijeri
- Slika 5. Predsjednik Tito sa protagonistima „Neretve“ nakon premijere
- Slika 6. Prenos i kupo-prodaja materijalnih sredstava
- Slika 7. Ugovor o finansiranju filma od strane „Bosna film“ Sarajevo

